

*ÉLŐ MAGYAR GRAMMATIKA
– A NYELVHASZNÁLAT RENDSZERÉNEK
RÖVID ÁTTEKINTÉSE*

HEGEDŰS RITA

BÖLCSESZETTUDOMÁNYI KAR

KÁROLI GÁSPÁR
REFORMÁTUS EGYETEM

2019

Károli Könyvek

Magyarnyelv-tanári segédkönyvek

Sorozatszerkesztő: Nádor Orsolya

Magyarnyelv-tanári segédkönyvek

Hegedűs Rita

Élő magyar grammatika
– a nyelvhasználat rendszerének rövid áttekintése

Károli Gáspár Református Egyetem • L'Harmattan Kiadó

Budapest, 2019

Felelős kiadó: dr. Sepsi Enikő, a KRE BTK dékánja.

Károli Gáspár Református Egyetem

1091 Budapest, Kálvin tér 9.

Telefon: 455-9060

Fax: 455-9062

© Károli Gáspár Református Egyetem, 2019

© L'Harmattan Kiadó, 2019

© Szerzők, szerkesztők, 2019

Sorozatszerkesztő: *Nádor Orsolya*

Szerző: *Hegedűs Rita*

Szakmai lektor:

Oszkó Beatrix

Technikai szerkesztő: *M. Pintér Tibor*

Borítóterv: *M. Pintér Tibor*

A könyvsorozat a *Bethlen Gábor Támogatáskezelő Zrt.* támogatásával valósult meg.

ISBN 978-615-5961-12-0

Kiadja a Károli Gáspár Református Egyetem és a L'Harmattan Kiadó

A kiadó kötetei megrendelhetők, illetve kedvezményrel megvásárolhatók:

L'Harmattan Könyvesbolt

1053 Budapest, Kossuth L. u. 14–16.

Tel.: +36-267-5979

harmattan@harmattan.hu

www.harmattan.hu • webshop.harmattan.hu

TARTALOM

Magyarnyelv-tanári zsebkönyvek	
Szerkesztői előszó a sorozat folytatása elé (<i>Nádor Orsolya</i>)	7
Előszó	9
I. Néhány gondolat a funkcionális grammatikák sajátosságairól,	
a funkcionális szemlélet magyar gyökereiről	11
1. A fogalom értelmezése	11
2. A funkcionális nyelvészet a nagyvilágban	12
3. A hazai funkcionális nyelvészet fontosabb állomásai	14
4. Brassai Sámuel, a magyar funkcionális nyelvészet megalapozója	16
5. Hazai funkcionális törekvések a XX. sz. derekától	17
6. A funkcionális szemlélet a magyar mint idegen nyelv oktatásában	19
7. Összefoglalás	20
II. A magyar nyelv sajátosságai madártávlatból	23
1. Morfológiai jelöltség	23
2. Pontosság, szabatoság	24
3. Ökonómia (gazdaságosság)	25
4. Az egyes számban (singularis) való gondolkodás	25
5. Az általánostól a konkrét felé való haladás	26
6. A személyjelölés „mindenhatósága”	27
7. Képszerűség – a hangutánzó, hangfestő szavak nagy száma	27
III. A szófajok, beszédrészek kategóriái	29
1. „Kezdetben volt a kategória (?)”	29
2. Szó, szó, szó	30
3. A fogalomszók rendszere	31
4. A viszonyozók/viszonyító elemek	32
IV. Útmutató a magyar esetrendszerhez	37
1. Esetkijelölés: a grammatikai esetek	
és a tematikus funkciók összefüggései	41
2. A tárgy lehetséges tematikus szerepei	42
3. A részeshatározó (datívusz) tematikus szerepei	43
4. Összegzés	46
V. Az igenemek	47
1. Kitérő a vonzatokra	48
2. Kitérő a predikátumtípusokra	49
3. A történéis: közép- vagy mediális igék	53
VI. Módoók és modalitás	55
1. A modalitás „mélyszerkezete”	56
2. A modalitás eszközei 1: Az igemódoók	56
3. A kötőmódot tartalmazó mondatok szerkezeti sajátosságai	58

VII. Határozott vagy határozatlan?	
Az egyeztetés nyelvspecifikus kérdéseiről.....	64
1. Mitől válik határozottá vagy határozatlanná a tárgy?	67
2. A határozottság szerinti egyeztetés	68
3. Kivétel vagy szempontváltás?	69
4. Néhány szempont az igei rész nyelvi megformálásához.....	70
5. Egyeztetés az igei és névszói oldal között.....	72
VIII. A szótól a mondatig	74
1. Mondatrészek formális és funkcionális megközelítésből	74
2. Mondatrész vagy mondat?.....	76
3. Két predikátum egy mondat keretében.....	83
2. Főnévi igeneves szerkezetek érzékelést kifejező mondatokban:.....	87
3. Felszólítás és/vagy infinitívusz	88
4. Az igenév funkciója: a struktúraváltás.....	89
Irodalom	93

MAGYARNYELV-TANÁRI ZSEBKÖNYVEK

SZERKESZTŐI ELŐSZÓ A SOROZAT FOLYTATÁSA ELÉ

Könyvsorozatunk a Károli Gáspár Református Egyetem és a II. Rákóczi Ferenc Kárpátaljai Magyar Főiskola együttműködésével megvalósuló *magyar mint idegen nyelv szakirányú pedagógus továbbképzés* tapasztalatai nyomán alakult ki. Kidolgoztunk egy kétféléves képzési programot azoknak a pedagógusi képesítéssel rendelkező kollégáknak, akik valamilyen okból már kapcsolatba kerültek a magyarnyelv-tanítással, vagy ezután kezdik anyanyelvüket tanítani másoknak, de hiányzik az ehhez szükséges előképzettségük. Az egyes tantárgyakhoz készített tematikák sok érdekes olvasmányt tartalmaznak, de sajnos ezek egy része nem, vagy igen nehezen hozzáférhető. Igaz, hogy az egyetemi jegyzetek mára kimentek a divatból, a tapasztalataink alapján mégis úgy gondoltuk, hogy a lehető legtöbb tantárgyhoz elkészítjük azokat a zsebkönyv méretű, szabadon hozzáférhető, letölthető, kinyomtatható tankönyveket, amelyek egy-egy tantárgy legfontosabb tudnivalóit tartalmazzák. Az első köteteket 2018-ban adtuk közre, 2019-ben pedig újabb hét segédkönyvvel gazdagodik a sorozat.

Munkánkat a 2016. évi indulástól kezdve a Miniszterelnöki Hivatal Kárpátaljáért Felelős Kormánybiztosságának, illetve a Bethlen Gábor Alapnak az eszmei és anyagi támogatása teszi lehetővé.

Sorozatunk első kötetei, amelyek között megtalálhatók a leíró- és a funkcionális szemléletű összefoglalók, a fonetika, a kommunikáció és a pragmatika, a nyelv és társadalom, valamint a lexikológia-lexikográfia segédkönyvei, sikeresnek bizonyultak, a magyar mint idegen nyelv tanárok közösségében pozitív fogadtatásra találtak. Folytatásként ebben az évben tovább bővítjük a grammatikai ismereteket a MID-tanároknak szóló nyelvtörténeti áttekintéssel és egy újabb funkcionális grammatikával; a nyelvpedagógiai alapismereteket a régebbi és újabb nyelvoktatási módszerek áttekintésével és az idegennyelvi mérés és értékelés tudnivalóival, valamint a szakma által oly sokszor hiányolt „igazi” módszertani segédkönyvek közül is elkészült néhány, így az írás és olvasás

készségeinek tanítása, a játékok felhasználása a nyelvtanításban, valamint a kultúra tanítása. Talán ez utóbbiakat jövőre újabbak is követhetik majd...

Lectori salutem!

Budapest, 2019. június

Nádor Orsolya
sorozatszerkesztő

ELŐSZÓ

Az Élő magyar grammatika – a nyelvhasználat rendszerének rövid áttekintése c. kötet alapvető célja, hogy rámutasson a formális és a funkcionális szemléleti különbségre. Meggyőződésünk, hogy az indoeurópai nyelvektől erőteljesen eltérő szerkezetű magyart csak külső perspektívából, a formai alapon létrehozott kategóriák korlátainak átlépésével lehet idegen ajkúak számára hozzáférhetővé tenni.

Az egyes fejezetek Hegedűs Rita: *Magyar nyelvtan. Formák, funkciók, összefüggések* (Tinta Kiadó, 2004, 2005) c. kötetére támaszkodnak. Ennek alapján állítottam össze a jelen tananyagot – fájó szívvel kihagyva számos fontos részt. Mivel egy 20 órát felölelő kurzus épp csak betekintést tud nyújtani a funkcionális szemlélet lényegébe, szinte csak a kérdés-, ill. problémafelvetésig jut el, ezért javaslom az eredeti forrás kiegészítő tanulmányozását. Az egyes témák kiválasztásában *Tarnóczy Áron* segített, aki a balatonalmádi Magyar–Angol Tannyelvű Gimnázium és Kollégium tapasztalt tanáráként rámutatott azokra a kulcsfontosságú jelenségekre, amelyek feldolgozásához a rendelkezésre álló tankönyvek, segédanyagok nem nyújtanak kellő eligazítást. Ahhoz, hogy az egyes kérdések megválaszolhatók legyenek, meg kell barátkozni a háttérben húzódó összefüggésekkel, meg kell érteni a nyelvet működtető tendenciákat. Ami a legfontosabb: el kell szakadni a formára összpontosító szemléletmódtól, szakítani kell a „szabályos/szabálytalan” megkülönböztetéstől. Az idegenajkú beszélő számára minden szabálytalan – feltéve, ha a saját anyanyelvének logikáját követi.

Az egyes fejezetek lépésről-lépésre vezetik az olvasót egy új, objektív szemléletmód kialakításához, mely nélkülözhetetlen az idegen nyelvek tanításában.

Az első fejezet: *A funkcionális megközelítés mibenléte; (korai) funkcionális törekvések a magyar nyelvészetben* a funkcionális nyelvleírás elméletét, irányzatait, magyar gyökereit vázolja fel. Tipikusan az a bevezetés, amelyet - szerencsés esetben – a kurzus elvégzése, ill. a részletező fejezetek, netán az első néhány tanításban eltöltött év után ért meg a kitartó tanár Viszont addig is Ariadné fonalaként nyújt kapaszkodót

az új és új elméletekbe torkolló nyelvoktatási, nyelvleírási irányzatok útvesztőjében.

A második fejezet: *A magyar nyelv madártávlatból* megfogalmazza azokat az átfogó tendenciákat, amelyek mentén az egyes részkérdéseket tárgyaljuk. A nyelv szerveződését irányító folyamatok végül a nyelv művészi funkciójába torkollnak: ezen az úton haladva szinte észrevétlenül léphetünk át az irodalom területére.

A harmadik fejezet: *A szófajok, beszédrészek kategóriái* központi állítása: nincsenek kőbe véssett kategóriák. A kategória csak segédeszköz a nyelvhasználat pontosabb megértéséhez.

A negyedik fejezet: *Útmutató a magyar esetrendszerhez* rögtön átülte-ti a gyakorlatba az előző fejezet szokatlan állításait, s a funkció irányából lebontja a falat a sokesetű magyar és a kevés esetű indoeurópai nyelvek között. A grammatikai kategóriákon alapuló esetek helyett/mellett bevezeti a személyek közötti kommunikáció valós viszonyait visszatükröző *tematikus szerepeket*.

Ötödik fejezet: *Az igenemek*. Van-e létjogosultsága a cselekvés-történés-létezés kategóriáknak? Miért van kiemelkedő szerepe a *transzitivitásnak*; milyen furcsa képződmény a tárgy nélküli tárgyas ige? Mit keres a szintaxisban a *képző*?

Hatodik fejezet: *Határozott vagy határozatlan? Az egyeztetés nyelvspecifikus kérdéseiről*.

Optimális esetben minden magyart tanító tanár és minden magyarul tanuló diák rádöbben egyszer arra, hogy a kétféle igeragozás elsajátítása korántsem zárult le azzal, hogy az „Egészítsd ki a mondatokat a megfelelő igevégezéssel...” utasítással ellátott feladatok megoldási statisztikája 99 százalékos. A fejezet a névszói és igei oldal összehangolásában, a beszélő perspektíva-választásához nyújt támpontot.

Hetedik fejezet: *Módok és modalitás*. Mi köti össze és mi választja el egymástól a módokat? Van-e felszólító mód? A modalitás típusait, az egyes kifejezési eszközök funkcióit veszi sorra a fejezet.

Nyolcadik fejezet: *A szótól a mondatig*. A magyar nyelv túlságosan is nagy léptekkel haladó feldolgozásában elértünk a *mondat* szintjéig. A *szó* – *szerkezet* – *mondat* összefüggései világossá teszik: a nyelv egyes szintjei között nincsenek éles határok.

A kötet megvilágítja a formális, szabályalapú nyelvtantanításon iskolázott tanár számára a szemléletváltás szükségességét.

I. NÉHÁNY GONDOLAT A FUNKCIONÁLIS GRAMMATIKÁK SAJÁTOSSÁGAIRÓL, A FUNKCIONÁLIS SZEMLÉLET MAGYAR GYÖKEREIRŐL¹

Bevezető kérdések:

1. Milyen típusú nyelvléírásokat ismer?
2. Milyen nyelvléírás alapján tanult idegen nyelvet?
3. Milyen nyelvléírás alapján foglalkozott anyanyelvével?
4. Találkozik-e már pragmatikai szempontokat figyelembe vevő nyelvléírással?

1. A FOGALOM ÉRTELMEZÉSE

A *nyelvtan* fogalma már önmagban feltételezi az absztrakciót: bizonyos kategóriákba rendezve, szabályokba foglalva ír le egy állandó változásban levő, folyamatként működő rendszert. Explicit szabályok megfogalmazására törekszik; kivételként kezeli azokat a jelenségeket, amelyek nem illeszthetők bele a mesterségesen kialakított keretbe.

Minden leírás szükségszerűen **szimplifikálja** a nyelvet – másként lehetetlen lenne a végtelen számú nyelvi szituációhoz hozzárendelni egy-egy nyelv véges számú elemét. A leegyszerűsítésen kívül a nyelvtan szerzője kiválaszt egy-egy számára elfogadhatónak tűnő megközelítést – **elméleti háttér** –, s ennek keretében, ennek szigorú szabályait betartva, ezen túl nem lépve rendezi az anyagot. A hangsúlyt egy bizonyos szempontra helyezi, s innen magyarázza az összefüggéseket. Sajátságos módon belehelyezkedik magába a nyelvbe, azt ab ovo tudottnak feltételezi, s e tudás birtokában megalkotja szabályrendszerét – így jönnek létre a formális leírások. A formális leírás kortalan. Lényege, hogy a hangsúlyt mindegyik a statikusnak ábrázolt szerkezetre teszi – hasonlóan egy gép, egy motor működéséhez. A nyelv azonban nem gép – szerkezetének

¹ A szerző: A magyar nyelv funkcionális megközelítésből c. tanulmányának átdolgozott, frissített változata. In: *Magyar nyelvmester*. Szerk: Hegedűs Rita, Nádor Orsolya. Tinta Kiadó. 2007. 102–122.

aprólékos leírása szükséges, ámde nem elégséges a megismeréséhez. Elemei a használat folyamán alakulnak, finomodnak. Míg a gépalkatrész kopása egyértelműen akadályozza a működést, addig a nyelv elemeinek változásai újabb és újabb funkciók kiszolgálására teszik alkalmas-sá – az újonnan megjelenő kommunikációs igények maguk generálják a változást. A változás nem egyenlő a romlással. A nyelv Humboldt megfogalmazásában élő organizmus. Ennek megragadására leginkább a funkcionális szemlélet alkalmas. Maga a szemlélet szorosan kötődik az alkalmazáshoz, ezen belül a fordításhoz, nyelvtanításhoz, s így elválaszthatatlan a nyelvi összevetéstől. Kérdésfeltevése nem áll meg a *mi? milyen?*-nél, hanem erőteljesen ott van a *hogyan?* és főleg a *miért?* is.

A funkcionális grammatika találó meghatározása olvasható Lewandowskinál²: „A grammatikáknak az a típusa, amely feladatául nemcsak a grammatikai kategóriák és morfoszintaktikai struktúrák leírását tekint, hanem vizsgálja ezeknek a nyelv rendszerére gyakorolt hatását is. Mindezt a kommunikációs-pragmatikai funkcióra vonatkoztatva teszi.” (Lewandowski 1990: 325)

2. A FUNKCIONÁLIS NYELVÉSZET A NAGYVILÁGBAN

A funkcionális nyelvészet úttörését a ma uralkodó nemzetközi vélemények szerint a Prágai Nyelvész kör tudósai végezték el. (vö: Newmeyer 2001:101³) A Prágai Kör tagjai kidolgozták az aktuális tagolást, amely a mondat szemantikai szerkezetét, elemeinek a kommunikatív megterheltségét vizsgálja; fellendítették, önálló diszciplína rangjára emelték a tipológiát, azaz a nyelvek eredetétől független összehasonlítást – (a tipológia eredményei ugyanakkor visszahatottak az egynyelvi kutatásokra is). Szemléletük szerint a szinkronikus vizsgálat nem zárja ki a diakroniát, a szinkronia nem merev állapotot, hanem dinamikus szemléletmódot követel meg. A tudománytörténet a modern funkcionális törekvések kezdetét a 60-as évek végére, ill. a 70-es évekre teszi, kibontakozása-virágzása

² Funktionale Grammatik: Ein Grammatiktyp, der sich zu Aufgabe gestellt hat, nicht nur grammatische Kategorien bzw. morphosyntaktische Strukturen zu erarbeiten, sondern der zugleich nach deren Leistungen und Wirkungen in bezug auf das System der Sprache, vor allem aber in bezug auf ihre kommunikativ-pragmatische Funktion fragt.

³ Modern functionalist approaches to syntax were pioneered in the 1920s by the scholars associated with the Linguistic Circle of Prague and Prague-based functionalism is a dynamic force today”

pedig a 80-as évekhez köthető. A 60-as évek tulajdonképpen összekötő kapcsot jelentenek a Prágai Iskola hagyományai és az erre épülő modern nyelvelmélet-nyelvszemlélet között. 1978-ban jelent meg S. C. Dik *Functional Grammar* c. kötete, ennek átdolgozott kiadása (*The Theory of Functional Grammar I*). 1989-ben, folytatása pedig két kötetben, épp Dik halálának évében, 1995-ben látott napvilágot. Halliday e területen kifejtett első munkái 1968-tól folyamatosan jelentek meg, az alapműnek számító *Introduction* első kiadásának éve 1985, a második kiadásé pedig 1994.

Az utóbbi évtizedben mintha újabb virágkorukat élnék a funkcionális törekvések: a *grammatikalizáció* tételének megfogalmazásával új megvilágításba kerül a történeti szemlélet. A grammatikalizáció többet jelent annál, minthogy korábban lexikai funkciójú elemek idővel grammatikai funkciót kapnának⁴: „a nyelv vizsgálatának olyan megközelítése, amely rávilágít a használat és a szerkezet interakciójára, valamint a nyelv számos elemének életlenségére (egymással szorosan összefüggő, egymástól elhatárolhatatlan, egymást feltételező tulajdonságára)⁵.

A ma elszeretettel kutatott másik lehetséges magyarázóelv a kogníció irányából indul: az a módszer, amellyel a mindennapi nyelvhasználó fel fogja, nyelvileg megfogalmazza a körülötte levő világot. E magyarázóelvek plasztikusak, képszerűen ábrázolhatók: nem véletlen, hogy Lakoff, Langacker, de akár Givón munkái is tele vannak ábrákkal, alakzatokkal, nyilakkal, hogy a mozgást is láttassák. Az ilyen típusú magyarázatok megkönnyítik a különböző nyelvek „világnézeti különbségének” megértését.

A legújabb funkcionális irányzatok közül mindenképpen említésre méltó a *funkcionális diskurzus-grammatika* megjelenése. A Hengeveld – Mackenzie – Lachlan nevéhez fűződő megközelítés a tipológiára épülve, a verbális interakció részeként értelmezi a grammatikát, melyet négy szintre osztva, felülről lefelé vizsgál. Legfelül van az interperszonális, utána a reprezentációs, a morfoszintaktikai, s legalul a fonológiai szint.

Megfigyelhető, hogy a funkcionális nyelvten fogalma a nemzetközi szakirodalomban szinte teljes mértékben a *funkcionális szintaxis* kutatási területével azonosítható. Ez egyrészt érthető, mivel akár a kommunikáció,

⁴ „Grammaticalisation is the recruitment, across time, of lexical elements for grammatical purposes” (Muyskien, Peter 2006: 73)

⁵ „...but also to an approach to language study, one that highlights the interaction of use with structure and the non-discreteness of many properties of language” Hopper és Traugott 2003:xvi – idézi Muyskien 2006: 75

akár a fogalomalkotás során a szintaxis alatti grammatikai síkok csak eszközfunkciót töltenek be. Ugyanakkor – már amennyiben a funkcionális szemléletet a nyelvoktatásban is hasznosítani kívánjuk – semmiképpen sem lehet lemondani a nyelv morfológiai, sőt, morfofonológiai aspektusáról. Átgondolatlan, a való élettől igencsak messzire elrugaszkodottak azok a nézetek, amelyek nem adnak helyet a morfológiának egy funkcionális grammatikában. Az angol nyelv morfológiai rendszere meglehetősen leegyszerűsödött, ezért kevesebb alaktani ismeretre van szükség a kommunikáció kezdeti szakaszán: a súlypont a szintaxisra tevődött át. Ugyanilyen elvekkel azonban nem lehet eredményt elérni a magyar nyelv tanításában, ahol a morfológia nemegyszer megoldhatatlan problémák elé állítják a nyelvtanulót és -tanítót. Fontos lenne, ha az egyoldalú angolszász orientáció mellett a szakma figyelembe venné az orosz nyelvet feldolgozó funkcionális eredményeket – nem utolsósorban épp azért, mert ebben az esetben egy szintén gazdag morfológiájú nyelvről van szó, mely a magyarral számos tipológiai egyezést mutat fel.⁶

Mielőtt azonban mélyebbre mennénk a funkcionális grammatikák formai-tartalmi kritériumainak leszögezésében, érdemes egy pillantást vetni a magyar funkcionális szemlélet múltjára és jelenére.

3. A HAZAI FUNKCIONÁLIS NYELVÉSZET FONTOSABB ÁLLOMÁSAI

Mint ahogyan az a fenti definíciókból látható, az értelmezések és meghatározások teljes összhangjára felesleges várni: mire a vélemények közelednének egymáshoz, addigra újabb és újabb irányzatok alakulnak ki, távolodnak az eredetileg sem teljesen egységes felfogástól. Érdemes azonban megnézni, hogyan formálódott a magyar nyelvészetben a funkcionális szemlélet elmélete és gyakorlata.

Hipotézisem a következő pontokban foglalható össze:

A magyarországi nyelvészeti kutatások egészen a XIX. sz. derekáig jórészt a magyar mint idegen nyelv tanításából (ide sorolnám a fordítást is) leszűrt tapasztalatokra támaszkodott, tehát alapvetően alkalmazott – gyakorlati - indíttatású. Ez a szemlélet gyakran ütközik a latin mintákra támaszkodó irányzatokkal, ill. a század derekától kezdve egyre inkább áttevődik a súlypont az összehasonlító – főként finnugor összehasonlító

⁶ Itt főleg Alexander V. Bondarko munkásságára utalok

– kutatásokra. Ezen okok miatt a funkcionális eredmények háttérbe szorulnak, nem jutnak el a világ „nyelvészeti közvéleményéhez”.

A funkcionális szemlélet – sőt, a szorosabb kritériumoknak megfelelő funkcionális nyelvten kezdeményei – megelőzték a nyugaton divatosá váló irányzatot; így a gyökereket érdemes a magyar nyelvten- és nyelvészeti irodalomban is keresni.

Feltétlenül olyan külföldi mintákra kell támaszkodnunk, amelyek a nyelv formális oldalát sem hagyják említés nélkül, hanem integrálják a funkcionális leírásba.

Természetesen a mai értelemben vett funkcionális szemléletet anakronizmus lenne maradéktalanul számon kérni a XIX. századi szerzőkön. A korai, külföldiek számára írt nyelvtenok számtalan olyan észrevételt, szabályt, nemegyszer akárcsak egy-egy kérdésfelvételt tartalmaznak, amely a funkcionális szemlélet tipikus kiindulópontját tükrözi: a nyelv külső nézőpontból való szemléletét.

„Mikor idegen nyelvet tanulunk, első tekintetre sok oly sajtóság ötlék szemünkbe, melyekre az, ki a’ nyelvet gyermekségétől fogva beszélte, soha nem figyelmeztet; amaz már eleve kényszerítettik a’ nyelv’ törvényeit tanulmányozni, hogy megértse [...]. Innen van az, hogy az anyanyelv’ szabályaival rendesen csak idegen nyelv’ tanulása’ nyomán ismerkedünk meg, és hogy némileg nehezebb az anyanyelv’ szabályait, mint idegen nyelv’ grammatikáját megírni.” (Ballagi 1855: 590–591)

A **külső szemléletnek** kötelező módon jelen kell lennie a külföldiek számára írt nyelvtenokban: ha ez hiányzik, maga a grammatika nem tölti be a feladatát. A korai grammatikák közvetlenebb kapcsolatban voltak a tényleges oktatási folyamattal, ezzel magyarázható használhatóságuk.

Az elméleti és alkalmazott nyelvészet viszonyát vizsgálva érdekes változásnak lehetünk tanúi. A ma tankönyvírója – legyen szó akár anyanyelvűeknek, akár idegenajkúaknak szóló gyakorlókönyvről vagy nyelvtenről – először az elmélethez nyúl. Azt viszi át a gyakorlatba, azt magyarázza, egész rendszerét arra építi. Elfelejtí, figyelmen kívül hagyja, hogy a történeti fejlődés során ez éppen fordítva történt: korai szerzőink a nyelvi tényekre – azaz a nyelvhasználatra – támaszkodva írták meg gyakorlati vagy tudományos nyelvtenaikat. E két kategória között nagyon sokáig nem is tettek különbséget; sőt, a nyelvten - nyelvkönyv műfaja is sokáig egybeolvadt (vö. Hegedűs 2010).

A *szórend* feldolgozásának haladása jól mutatja, hogyan befolyásolja a használat az elméletet, hogyan állnak össze szabállyá az egyes megfigyelések. Az igekötő időnként rendhagyó sorrendi viselkedésének rögzítése már egyes korai nyelvkönyvekben is megtalálható (Pereszlényi)⁷. A szórend változását hosszú időn keresztül a kivételek közé sorolták a szerzők, megelégedtek néhány példa bemutatásával (Farkas J.⁸, Adámi M.⁹).

A következő lépésben az egyes szerzők beható elemzésnek vetik alá a rendhagyó csoportokat, funkcionálisan összefüggéseit, megállapítanak bizonyos funkcionális csoportokat is: pl. kérdések, felszólítás, tagadás (Gyarmathy¹⁰, Beregszászi¹¹). Ezt követi a nyomatékos mondatrész szerepének felismerése, s ezzel tulajdonképpen megjelenik a kommunikáció mint cél a magyar nyelv tanításában (Hegedűs1995).

A gyakorlat tapasztalatait ismereteink szerint a legkorábban Fogarasi János (Fogarasi1838) foglalta össze tudományos elméletté. Az Athenaeum hasábjain megjelenő háromrészes tanulmányában a mondat funkcionális tagolását megelőlegező szabályokat fektet le. Felismeri a hangsúlyos mondatrész kiemelt szerepét és a mondatban elfoglalt helyét, továbbá az ígének a mondatban elfoglalt központi státuszát: „Minden magyar mondatban csupán a' hangsúlyos szóra és az ígére kell ügyelni” (243) „A' hangsúlyos szót követi tüstént a' határozott módban (finitus modusban) lévő ige, a' többi szók előbb utóbb állhatnak 's akármely renddel következhetnek” (242). A tanulmány további részeiben a szerző felsorolja az addig kivételként tárgyalt eseteket: bizonyos kötőszók, határozószók és az ige sorrendi kapcsolódási szabályait jelentésfunkciójukból és/vagy mondatbeli szerepükből vezeti le. A fenti idézetek bizonyítják, hogy Fogarasi már 1838-ban felhasználta a funkcionális összefüggéseket a nyelvi összefüggések megvilágítására.

4. BRASSAI SÁMUEL,

A MAGYAR FUNKCIONÁLIS NYELVÉSZET MEGALAPOZÓJA

„A magyar nyelvtudományra, éppúgy mint sok más ország nyelvtudományára, a nyugat-európai irányzatokhoz való igazodás, az azokhoz való felzárkózásra való törekvés a jellemző. Az összehasonlító-történeti nyelvtudomány

⁷ Pereszlényi Pál: *Grammatica Lingvae Ungaricae*. 1682. CorpGr.361.

⁸ Farkas János: *Ungarische Grammatik*, ... Bécs, 1771.

⁹ Adámi Mihály: *Ausführliche und neuerlauterte ungarische Sprachkunst*. Bécs, 1746.

¹⁰ Gyarmathy Sámuel: *Okoskodva tanító magyar nyelvmester*. Kolozsvár, 1794.

¹¹ Beregszászi Nagy Pál: *Versuch einer magyarischen Sprachlehre*. Erlangen, 1797.

és az újgrammatikus iskola esetében a német nyelvtudomány volt a példakép, a strukturalizmus terén Saussure tanítása és a Prágai Iskola. Sajátosan magyar irányzatról csak Brassai Sámuel esetében beszélhetünk – emeli ki Kiefer Ferenc Brassai Sámuel jelentőségét (vö. Kiefer 2005).

Brassai jelentőségét a hazai funkcionális nyelvészetben hosszan lehetne méltatni, itt, bevezetésképpen két most csak a legfontosabb, mint a mai napig érvényes tételét emelem ki:

- a nyelvi rendszer egyes szintjeit nem választja el éles határ, ugyanúgy, mint a nyelvi kategóriák, átjárhatók;
- a nyelv leírásának feladata nem merül ki a történeti összehasonlítással;
- a szintaxis lényegesebb dolgokat árul el egy nyelvről, mint a pusztá morfológiai leírás;
- a nyelv vizsgálatánál figyelembe kell venni a nyelvet beszélők közösségét is;
- a mondatot nem önmagában, hanem a kommunikáció részeként kell vizsgálni, tekintetbe véve a külső körülményeket is.
- a grammatika és a logika két különböző szemlélet, ezeket nem lehet összekeverni: a logika eszközeivel nem írható le egy nyelv grammatikája.

5. HAZAI FUNKCIONÁLIS TÖREKVÉSEK A XX. SZ. DEREKÁTÓL

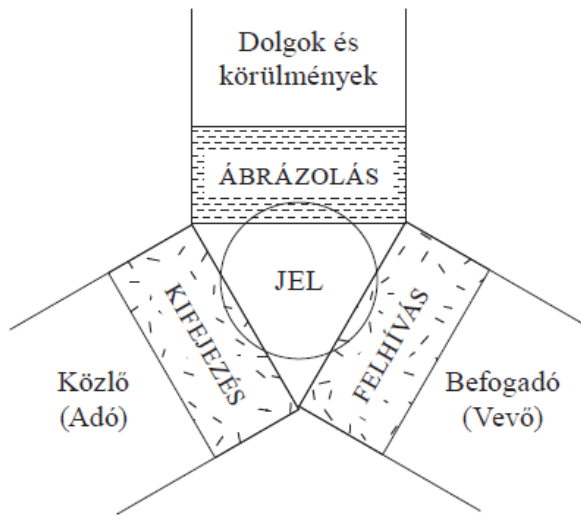
Az Akadémia 1934. jan. 22-i közgyűlésén elnöki megnyitójában Gombocz Zoltán programját így fogalmazta meg: „...hogyan megfigyelt nyelvi tények elfogadható értelmezésére való törekvés miképpen terelte figyelmemet az utóbbi tizenöt esztendőben egyre fokozottabb mértékben a funkciófogalom fontosságára, mindenekelőtt a jelentéstanban, majd a syntaxisban, s hogy miképpen kapcsolódtak össze lassan-lassan eleinte töredékes megfigyeléseim, gondolataim az egész nyelvi életet átfogó rendszerré, a nyelvi élet olyan felfogásává, amelyet előadásom címében **funkcionális nyelvszemléletnek** neveztem.” (Gombocz 1934: 7)

Gombocz funkcionális nyelvszemlélete a jelentés vizsgálatából indult ki, majd kiegészült a mondattan alapkérdéseinek kutatásával. Ennek alapján határozza meg a három nyelvi alapfunkciót: *identifikáció, képzetkeltés, viszonykeltés*.¹² „Ha a nyelv és a beszéd korrelatív jelentéstani egységeit, a szót és a syntagmát a funkció szempontjából vizsgáljuk,

¹² A köznév tárgyképet idéz fel a hallgatóban – képzetkeltés; a tulajdonnév egyetlen célja az identifikáció (Gombocz 1934: 3)

azt kell mondanunk, hogy a magában álló, minden vonatkozás nélkül kiejtett szónak *képzetkeltő* (vorstellungssuggestiv), ellenben a syntagmának *viszonykeltő* (beziehungssuggestiv) funkciója van. (Gombocz 1929: 5).

Papp István (Papp 1952) magyarázatához Bühlernek a nyelv hármasköréről alkotott elképzelését használja fel: a nyelv funkciói az ábrázolás, a kifejezés és a felhívás. A felhívó funkció bevonása a nyelvi elemzésbe lehetővé teszi a nyelvi vizsgálatok kiterjesztését a kommunikáció irányába, azaz a nyelvhasználat grammatikai vizsgálatát.

1. ábra: Bühler-féle organonmodell

A fentiek alapján a 20. század derekára kikristályosodott a **funkció**, ill. **jelentés** pontos tartalma: az adott nyelvi jel jelentése/funkciója kétféle lehet: **megnevező**, azaz képzetkeltő és **viszonyító**, azaz viszonykeltő, vagyis grammatikai.

Hadrovics László funkcionális grammatikája előzmény nélküli a magyar nyelvtenirodalomban. Ha értékeit a kortársak idejében felismerték volna, a nyelvészet nemzetközi porondján végre egyszer időben megjelenhetett volna egy korszakalkotó magyar mű. Ehelyett maradt az epigonszerep, a kullogás a nyugat-európai irányzatok után. Hogy időben

tájékozódhassunk: 1969-ben Halliday még nem kifejezetten a funkcionális nyelvészet területén publikált, Diket éppen kilenc év választja el a Functional Grammar első verziójának megjelenésétől, Tesnière szintaxisa tíz éves, s ekkor jelenik meg Hadrovics László: A funkcionális magyar mondattan alapjai c. grammatikája. A mondattan minden szempontból korszakalkotó: szakít a formális logikai (formális és logikai) szemlélettel, a nyelvet mozgásában, működésében írja le, nem választja szét egymástól, ami összetartozik: a jelentéstant és a mondattant, formát és funkciót, a rendszert és a működést. Lényege: "A funkcionális vizsgálat a szófajok jelentésviszonyaiból indul ki, lényege az, hogy a közlés tartalma és a grammatikai megformálás között az összefüggések egész bonyolult szövedékét igyekszik feltárni, s a jelenségeket igyekszik okaikra visszavezetni. Ezt a munkát a magam számára úgy határoztam meg, hogy a nyelvet mint az értelmes közlés eszközét akarom megragadni." (Hadrovics 1969: 8).

Fontos kiemelni, hogy ez idő tájt a történeti-összehasonlító alapú leíró nyelvészetében még kitapinthatóan jelen volt a funkció-fogalom, mely vagy önmagában, vagy a történeti folyamat produktumaként jelenik meg pl. az 1968-as Mai magyar nyelvben. Mindezek mellett már ebben a korai időszakban is megfogalmazódott a kognitív szemlélet elvárása: "...hogyan épít fel a gondolkodás valamely szituációt a valóságviszonyok tükrözéseként, előfordulnak-e közben történeti változások és egyidejű változatok" (Molnár 1973: 137). Ebben a szellemben, a funkció-szűkülést történeti folyamatában, történeti korpuszra támaszkodva vizsgálja Károly Sándor 1956-ban az igenevek változásaival foglalkozó monográfiájában.

6. A FUNKCIONÁLIS SZEMLÉLET A MAGYAR MINT IDEGEN NYELV OKTATÁSÁBAN

A nyolcvanas évek kommunikatív nyelvoktatására jellemző a nyelvi rendszer teljes kizárása az oktatási folyamatból, a nyelvtan háttérbe szorítása. A funkcionalitás át-, ill. újraértelmezésével létjogosultságát visszanyerte a grammatika. E tudatos szemléletváltás egyrészt tükröződött a szakirodalomban, másrészt a MID- tankönyvek új generációját hívta életre. Ezek közül a legfontosabbak: Nagyházi Bernadette (2011), Görbe Tamás – Szita Szilvia (2010): Szita Szilvia – Pelcz Katalin (2013), Hegedűs – Oszkó 2004, 2014.

Pedagógiai grammatikaként a Formák – Funkciók – Összefüggések (Hegedűs 2004, 2005), ill. ennek 2019-es átdolgozott kiadása. A *Formák* a nyelvi eszközök instrumentális leírását tartalmazza, az Összefüggések az első verzióban a jelentés és szerkezet szemantikai-pragmatikai, az átdolgozásban erőteljesebben kognitív alapú együttműködését, szabályrendszerét mutatja be. A *Funkciók* sajátos, kommunikációs-logikai funkciók szerinti csoportjai a nyelvi szintek közötti átjárást-átfedéseket feltárva különösen a tananyagok összeállításában nyújtanak segítséget.

A nyelvtan a *nyelvhasználat rendszerét* adja, ezzel oldva fel a *nyelvi rendszer – nyelvhasználat* dichotómiát.

7. ÖSSZEFOGLALÁS

A régi nyelvtanok és nyelveírások tanúsága szerint a funkcionális szemlélet már a kezdetektől jelen volt a magyar nyelvészetben. Valószínűleg az ebbe szükségessé, hogy az indoeurópai nyelvek és a tipológiailag egészen eltérő magyar nyelv összevetése a hagyományos latin grammatikai alapokra épülve nem volt lehetséges. Nyelvészeink ösztönösen találtak rá a funkcionális magyarázó elvekre, amelyeket később tudatosan is továbbfejlesztettek.

E magyarázó elvek legfontosabb jellemzői:

- Egy adott nyelvi jelenség vizsgálatánál mindig fel kell tárni annak funkcióját, azaz a jelentést kell hozzárendelni. E jelentés lehet grammatikai, lexikai, ill. pragmatikai. Ezek együttes hatása adja az adott elemnek az adott szituációban betöltött komplex jelentésfunkcióját.
- A forma és a jelentés, valamint az egyes nyelvi szintek között nem húzódik éles határ. A lexikát és a grammatikát azonos eszközökkel kell leírni.
- A nyelvi jel és jelentés viszonyát kizárólag egy adott helyzetben lehet elemezni. Az adott helyzet dönti el, hogy a kategóriára jellemző tulajdonságok közül éppen melyik és milyen mértékben realizálódik
- A jelentésvizonyokat megszervezésben írja le a „centrum – periféria elv” alapján integrálva a különböző nyelvi szinteket (egy bizonyos nyelvi funkció kifejezésének mi a legfontosabb, legtipikusabb esete, s melyek fordulnak még elő periférikusan)

- A funkcionális kategóriák az adott elemegyttesek legjellemzőbb tulajdonságaival vannak leírva. A nyelvhasználat során nem szükséges, hogy mindig minden jellemző vonás megjelenjen. A leírás prototípusokat ad, amely különböző módon realizálódik.
- A kategóriák nem határolódnak el élesen, kontinuumként kapcsolódnak egymáshoz. Így a szabályok sem axiómaszerűek, hanem prototipikusak: a szituációk leírásánál a tendenciára és nem az egyes esetekre helyeződik a hangsúly. (Gyakran *ha...., akkor* formában fogalmazódnak meg a szabályok.)
- *Tertium comparationisként* – a hasonlítás harmadikjaként – a leírás a legkisebb közös többszöröst vagy a legnagyobb közös osztót választja. Azaz: a két összehasonlítandó elem közös tulajdonságát a hierarchiában vagy magasabb vagy alacsonyabb kategóriában keresi meg. Ez nagyon gyakran a *szemantikai funkció* (más terminológia szerint *tematikus szerep*).
- Az adott nyelv leírásához megkeresi azokat az átfogó elveket, amelyek magyarázatul szolgálnak a nyelvi működés hasonlóságaihoz és különbözőségeihez, feltárja ezek összefüggéseit (pl. a magyarban a tranzitivitás/irányulás különböző fokainak megkülönböztetése; a helyviszonyok árnyalt kifejezőmódja)
- azonos szemléletmóddal, azonos magyarázó elvekkel írja le az illető nyelvet mint idegen- és mint anyanyelvet
- A lehetséges magyarázatok körébe bevonja a történetet, a nyelvhasználat során fellépő változásokat.
- A leírás eszköztárába felveszi a kognitív megközelítést, kutatja és magyarázó elvként alkalmazza a valóság tükrözésének nyelvi folyamatait. A nyelvleírás iránya megegyezik a közléstartalom nyelvi megformálásának irányával: nem építőkockaszerűen, alulról felfelé, azaz a legkisebb egységtől a nagyobb egységek felé haladva írja le a nyelvet, hanem a fordítva: felülről lefelé. Ez megegyezik az agyban lejátszódó folyamatok irányával: a beszélő mondanivalója egészlegesen jelenik meg, ezt bontja fel az adott nyelv lexikai és grammatikai struktúráira. Ugyanígy működik a befogadás/megértés is: a közlés tartalmát a hallgató egészlegesen fogja fel.

Az ismérvek felsorolásának végére maradt egy lényeges, a nyelvpedagógiában nélkülözhetetlen tulajdonság: a funkcionális szemlélet

érvényesülése a nyelvéírásban megteremtheti az anyanyelv és idegennyelv oktatásának közös alapját.

Összefoglaló kérdések:

1. Pályafutása során volt-e a kezében funkcionális szempontú nyelvéírás?
2. A felsoroltak közül mely szempontok érvényesültek benne?

II. A MAGYAR NYELV SAJÁTOSSÁGAI MADÁRTÁVLATBÓL¹³

Bevezető kérdések:

1. Melyek azok a szembeötlő különbségek, amelyek első tanult idegen nyelv — magyar nyelv összevetésében legelőször feltűnnek?
2. Tisztázza az alábbi fogalmakat: morfológia, szintaxis, szemantika, lexika; rag – jel – képző!
3. Mivel magyarázná, hogy bármely indoeurópai nyelvről lefordított magyar szöveg átlagosan 15–30 %-kal rövidebb?

A magyar nyelv nem tartozik az indoeurópai nyelvek közé, tipológiailag lényeges különbségeket mutat fel. Ezek az eltérések a tanítás során kezdetben egymástól elszigetelten jelennek meg, ilyenkor elég őket egyenként szembesíteni a kiindulási nyelv/anyanyelv hasonló funkciójú jelenségeivel. A nyelvtudás/nyelvhasználat előrehaladtával azonban szükséges felhívni a tanulók figyelmét a rendszerszerű összefüggésekre, a tendenciákra. A tananyag koncentrikus felépítése lehetővé teszi, hogy a tanár a részrendszereket fokozatosan építse fel, s egy-egy szinten mintegy summázza a tanultakat. Optimális esetben a tanulók maguktól is rájönnek a szélesebb összefüggésekre – természetesen ez függ az életkoruktól, idegennyelvi jártasságuktól, előképzettségüktől, érdeklődésüktől. A tanár feladata, hogy ezeket a rendszerszerű összefüggéseket, tendenciákat – melyek elengedhetetlen részei előképzettségének –, a megfelelő egységekben és megfelelő időpontokban megtanítsa.

E fejezetben csokorba gyűjtve találjuk a magyar nyelv legfontosabb, legszembetűnőbb, a teljes nyelvi rendszert átszövő tendenciáit.

1. MORFOLÓGIAI JELÖLTSÉG

Az egyes szavak **ragok** segítségével nyerik el mondatbeli szerepüket, így válnak a mondat részévé – azaz mondatrészé. A mondatrészi — szintaktikai — szerepet a rag mutatja meg, de mindig figyelembe kell venni a ragok polifunkcionalitását. Néhány nyilvánvaló példa:

¹³ Hegedűs 2004: 221–223.

*A vendégek a ház**ban** vannak* – helyhatározó
*A jövő hónap**ban** utazom haza* – időhatározó
*Kérek egy kiló kenyere**t*** – tárgy
*Egy kicsi**t** elfáradtam* – fok-mérték határozó.

A külföldiek számára írt nyelvkönyvek, nyelveírások sok esetben esnek abba a hibába, hogy egy-egy határozóragot gyakorisági alapon egy bizonyos szemantikai szereppel, ehhez szorosan kapcsolódva egy bizonyos szintaktikai funkcióval azonosítanak.

A szemantikai funkciót – tematikus szerepet – egy nyelven belül is betölthetik különböző mondatrészek (l. esetrendszer/tematikus szerepek). A mondatrészek csoportokba rendeződnek, funkciójuk alapján egymásba átalakíthatók. Egy bizonyos mondatrészt nemcsak egyetlen raggal fejezhetünk ki, és egy rag többféle mondatrész szerepét is betöltheti.

2. PONTOSSÁG, SZABATOSSÁG

A magyar nyelv a valóságot visszatükrözése során lehetőleg minél kisebb egységekre osztja fel, hogy a kommunikáció során a körülményeket a beszélő és a hallgató egyértelműen azonosítani tudja. A nagyszámú esetrag biztosítja, hogy a nyelv a lehető legpontosabban jelenítse meg a valóságot. A morfológiában kódolt gazdag esetrendszer befolyásolja a nyelv szintaktikai sajátosságait is: Brassai írja le elsőként, hogy a gazdagabb morfológiai rendszerrel rendelkező nyelveket kevésbé kötik a szórendi szabályok, mint azokat, amelyek a szintaktikai kategóriák megkülönböztetésére kizárólag a szórendet használhatják. (Brassai megfogalmazása később a *konfigurációs* és *nem konfigurációs nyelvek* megkülönböztetésekként jelent meg a nyelvészetben.).

A magyar nyelv „aprólékossága” kezdetben szinte az örületbe kergeti a külföldieket: hát kinek fontos az, hogy *a háztól*, *a házból*, *a ház mellől*, *a ház felől*, *a ház irányából* szalad-e elénk a kutya, netán *a háztól jön*, avagy *eljön a háztól*?

Az irányhármasság legerőteljesebben a hely- és időhatározói rendszerben nyilvánul meg, de felfedezhető az egyéb határozók szerveződésein is. Különösen fontos, hogy az ilyesféle szituációkban kerüljük a fordítási módszert, ehelyett próbáljuk megértetni diákjainkkal a részletező látásmód lényegét.

A részletező ábrázolás másik szemléletes terepe a határozottság és a határozatlanság különböző fokozatainak megkülönböztetése. Ez a nyelvi

rendszer több szintjén is jelentkezik: az igék kétféle ragozása a morfológiában, a főnevek határozottsága-határozatlansága a szintaxisban, az aspektualitás és a szórend a mondat, ill. a szöveg szintjén okoznak nehézséget.

Látszólag „túlpontosít” nyelvünk a főnévi mutató névmási jelzős szerkezetekben, ahol a már önmagában is determináló *ez, az* mellé még a határozott névelőt is kiteszi: ***Ez a ház az enyém.*** Ez a jelzőfajta minden esetben felveszi a jelzett névszó végződéseit: ***Ebben a házban lakom. E mellé a templom mellé akarnak egy gyárat építeni.*** Mindezek a jelenségek a **redundancia** körébe tartoznak, amely az ökonómia ellentéte.

3. ÖKONÓMIA (GAZDASÁGOSSÁG)

Az egyes nyelvi funkciókat kifejező elemek nem ismétlődnek, halmozódnak: egy bizonyos szituációban egy funkciót elég csak egyszer jelölni. Pl.: *Iskolába megyek.* A-k személyrag kifejezi a cselekvő számát, személyét; nincs szükség még egy személyes névmásra is. Az *Én* megyek iskolába. mondatot már más szituációban használjuk: ilyenkor a cselekvő személyét hangsúlyozzuk: ***én és nem más.***

A gazdaságosság nemcsak a mondaton, hanem a szövegen belül is érvényesül. Ha ugyanaz a szó egymásra következő mondatokban többször előfordul, nem kell minden esetben névmással utalni rá.

Az ökonómiáról tanúskodnak a különféle jelzős szerkezetek: a jelző – bővítsen bármilyen mondatrészt – nem veszi fel a jelzett szó végződését (ez alól az egyetlen kivétel az *ez/az* mutató névmás, amely nemcsak a végződést, de még egy határozott névelőt is maga mellé vesz: *Abban a nagy, sárga házban lakom.* – l.előbb). Valószínű, hogy itt a gazdaságosság és a pontosság elve ütközött össze, s az utóbbi győzött.

Az ökonomikus szerkesztés a mondat, ill. a szöveg szintjét is befolyásolja. A fordításoknál különösen szembetűnő, hogy igeneves jelzői szerkezeteinkkel az indoeurópai nyelvek alá- és mellérendelő mondatait váltjuk ki.

4. AZ EGYES SZÁMBAN (SINGULARIS) VALÓ GONDOLKODÁS

A magyar nyelvnek e tulajdonsága az ökonómiából következik.

- a) Ha egy tárgy, fogalom stb. többségét valamely eszköz (többséget jelentő névmás, számnév) már jelöli, ezt nem kell még egyszer a

főnév többes számával jelölnünk: *könyv* – *könyvek* de: *két* könyv, sok könyv, több könyv.

- b) Ha két vagy több ugyanolyan tárgyról van szó, a magyar inkább egyes számot használ: *Gyerekek, adjátok ide a füzeteket!* – ebben az esetben minden gyereknek van egy-egy külön fürete, tehát a gyerekek számától függően akár harminc füzetről is szó lehet. Különösen jellemző az egyes szám használata páros testrészek esetében: *Mosd meg a kezed!* – mind a kettőt, hiszen mindkinek „egy pár” keze van. *Nagyon elfáradt a lábam.* – mind a kettő, hiszen két lábon járunk. Ez a tendencia olyan erős, hogy ha a páros testrészek valamelyike megsérül, akkor a *fél* jelzőt használjuk: a *fél* szemű ember egy szemmel lát, a *féllábú* egy lábbal közlekedik.
- c) A több hasonló, azonos típusú egyedből álló halmazok összességét egyes számmal jelöljük, függetlenül attól, hogy megszámlálható vagy megszámlálhatatlan tömegről van-e szó: *Kérek egy kiló almát és három körtét. A körtét ne csomagolja be!*

5. AZ ÁLTALÁNOSTÓL A KONKRÉT FELÉ VALÓ HALADÁS

Konkrétan a mondat és a szintagma szórendjében, de a mondatnál nagyobb szövegegységek megszerkesztésére is jellemző, hogy a beszélő a hallgatót először nagyobb összefüggésekbe helyezi bele, s csak ezután pontosítja, konkretizálja a szituáció egyes részleteit, haladva a nagyobb egységektől a kisebbekig, ill. a típustól az egyediig. Jól példázza ezt akár a cím, akár a dátum sorrendje: *Város>kerület>utca>házszám>emelet>ajtó*; *év>hónap>nap>óra>perc*; de idetartozik a *családnév>keresztnev* sorrend is.

Ide sorolható két grammatikai jelenség is:

1. A toldalékok sorrendjében első a képző, amelynek elsődleges funkciója a lexikai tartalom megváltoztatása; utána következnek a jelek, amelyek túlnyomórészt pragmatikai funkcióval rendelkeznek; a szóalakot a legpontosabb, legkonkrétabb információkat tartalmazó ragok zárják le.
2. A mondat szórendje követi a valóság leképezésének sorrendjét: a konkrét, ismert információk megadásával behelyezi a hallgatót a megnyilatkozás által megteremtett világba, s ezután az „alapozás” után kerül sor az új információkra.

Ez utóbbi jelenség más nézőpontból is felfogható: az új információ konkretizálása, megragadása balról kezdődik: tehát az ige jelentését meghatározó, pontosító *határozó* és a főnevet teljessé tevő *jelző* a jelzett szó bal oldalára kerül. Ez az ún. **balra építkezés** elve.

6. A SZEMÉLYJELÖLÉS „MINDENHATÓSÁGA”

A magyar szinte minden mondatrészen jelölni tudja a személyt. A megszokott igei személyragozáson kívül – *látok, látsz, lát* – személyraggal jelölhetjük a birtokos szerkezetben a birtokszón a birtokost: *kutyám, kutyád, kutyája*; a *kell, lehet, szükséges, szabad* + főnévi igeneves szerkezetben a cselekvő alany személyét: *írnom kell, írnod kell, írnia kell*; a határozói személyragozásnál a határozói viszonyítás kiindulópontját: *alattunk, mellettetek, rajtad*. A viszonyjelölő (grammatikai) elemek kategorizálásánál nem lehet az indoeurópai nyelvekhez hasonlóan különbséget tenni a névszói és igei toldalékolás – *deklináció és konjugáció* – között, mivel ugyanazok a végződések szolgálnak mindkét esetben a személy jelölésére.

7. KÉPSZERŰSÉG – A HANGUTÁNZÓ, HANGFESTŐ SZAVAK NAGY SZÁMA

Az élőlények hangja, a bizonyos mozgásokkal együtt járó hangokat, zajokat jelentő szavak csoportjai mellett a magyar rendkívül gazdag a természeti és lelki jelenségeket kifejező szavakban. Az egyes csoportok alapos tanulmányozása mellett általános szabály: a **mély** hangrendű szavak **távolságot**, a **magas** hangrendű szavak közelséget asszociálnak. Pl.: *itt– ott; ez–az*. Pontos szabályba nem foglalható, de megfigyelhető tendencia a mozgást, hangot utánczó szavaknál: a **mély** hangrendű szó **nehézkességet, súlyt/súlyosságot, erőt feltételez, esetleg rossz lelkiállapotot**; a **magas** hangrendű szó **könnyedséget, finomságot, esetleg derűt**: *lobog – libeg/lebeg; ballag – billeg*.

A felsorolt szempontok természetesen összefüggnek egymással. Az ökonómia egyenes következménye, formai megnyilvánulása az egyes számban való gondolkodás, a személyjelölés mindenhatósága; míg a pontosság, egyértelműség időnként redundanciához vezet, amelynek kézzelfogható jele a mutató névmás toldalékolása vagy a határozott névelő használata a birtokos szerkezetekben. A redundancia és az ökonómia

egymással ellentétesek, mégis mindkettő egy időben van jelen nyelvünkben. Az ökonómia inkább a mondatban vagy annál nagyobb egységekben, a szövegben, míg a redundancia a morfológiában. A határ valahol a külföldi hallgatók rémálmainál, a vonatkozó névmási alárendelő mondatoknál húzódik: *Annak a kutyának az irányából fúj a szél, amelyik a bal oldalról közeledő autó felé tart.*

Összefoglaló kérdések és feladatok

1. Gyűjtsön irodalmi példákat, amellyel igazolja a mély- és magas hangrendű szavak hangulatkeltő funkcióját!
2. Mely kategóriába osztják az idegen nyelvek nyelvtanai az „*alattam, ránk*”-féle szófajokat?

III. A SZÓFAJOK, BESZÉDRÉSZEK KATEGÓRIÁI

Bevezető kérdések:

1. Milyen szófaji kategóriák szerepelnek a leíró magyar nyelvtanokban?
2. Minek alapján különböztetik meg a szófaji kategóriákat?
3. Van-e eltérés a különböző elméletek, különböző korszakok szófaji felosztásaiban?
4. Mely szófaji kategóriák használata okozza a legnagyobb nehézséget a magyar mint idegen nyelv tanításában?

1. „KEZDET BEN VOLT A KATEGÓRIA (?)”

Az explicitásra való törekvés végigvonul a grammatikák, a grammatikaoktatás teljes történetén. Minden elmélet, s az ezekre épülő oktatási anyagok szilárd alapként építenek az adott nyelv első sorban formai kritériumokra épülő szófaji rendszerére.

Ez a merev felfogás több ponton is megnehezíti a nyelv mint kommunikációs eszköz értelmezését, mert

- nem veszi figyelembe a nyelv elemeinek mozgását, változását;
- a nyelvspecifikus leírások nem teszik lehetővé a különböző szerkezetű nyelvek összevetését.

A pusztán formai kritériumokat figyelembe vevő szemlélet alapján jönnek létre az idegennyelv-oktatásban használhatatlan meghatározások, szabályok, mint például: *Főnév az a szó, amely elé névelőt lehet tenni* – mit kezdjen ezzel pl. egy orosz tanító/tanuló? Vagy: *A főnevek deklinációs, az igék konjugációs paradigmával rendelkeznek*. A magyar nyelv kiterjedt személyjelölő metódusát figyelembe véve ezt a meghatározást sem lehet alkalmazni.

A fentiek kiküszöbölésére **objektív kritériumokra épülő, különböző típusú nyelvek összevetésére alkalmas keretre van szükség**, mely az oktatásban is felhasználható.

Kiindulásként olyan példákat kerestem, amelyek a funkciót állítják a középpontba, egyforma súllyal veszik figyelembe a *lexikai* és a *grammatikai* (megnevező és viszonyító funkciójú) elemeket; a rendszerben helyet kapnak az ún. *testetlen* elemek is.

2. SZÓ, SZÓ, SZÓ...

A nyelvelírás hagyományos egysége a szó. A szavak beszédrészekbe – esetenként szintagmákba – tömörülve építik fel a legkisebb információs egységet, a mondatot. Az egyes szóosztályok formai jellemzője nyelvenként különböző, jelentésük alapján könnyebben összevethető kategóriákat alkotnak.

A fogalomszók – lexémák – fogalomjelölő funkciójuk alapján az emberi gondolatközlés, a beszéd alapegységeivé válhatnak, alapul szolgálnak a mondatrész megszerkesztéséhez.

Az elemi lexéma egyetlen morfémából álló szó; a szerkesztett lexéma több morfémából áll, lehet képzett szó vagy összetett szó. A lexémák vagy elemi alakjukban, vagy toldalékok segítségével léphetnek kapcsolatba egymással, így nyerik el mondatrészi funkciójukat. Ez a glosszéma, amely a szószerkezetnek, illetve a megszerkesztett mondatnak része, azaz mondatrész.

A	<i>kutya</i>	<i>a</i>	<i>ház</i>	<i>előtt</i>	<i>hang +</i>	<i>-os+</i>	<i>-an</i>	<i>u-(?)+</i>	<i>-gat+</i>	<i>-ott</i>
morféma	morféma	morféma	morféma	morféma	morféma	morféma	morféma	morféma		morféma
lexéma	lexéma	lexéma	lexéma	lexéma	lexéma			lexéma		
glosszéma		glosszéma			glosszéma			glosszéma		

A jelentéshordozókat **összekötik, egymáshoz rendelik a viszonzyszók**. A fogalomszók és viszonzyszók a különböző nyelvekben különböző formai kritériumok szerint rendeződnek kategóriákba. Ha a kategóriák határai túlságosan **mereven lettek meghúzva**, ez akár a funkciók tisztázásának rovására is mehet. Különböző nyelvek különböző módon, különböző elemekkel fejezik ki a **fogalomjelölő** és a **viszonyjelölő** funkciót, sőt a szóhatárok gyakran még egy nyelven belül is ellentmondásosnak tűnnek:

A kutya az asztal alatt ül. The dog is sitting under the table.

alatt – viszonyjelölő funkció, önálló szó *under* – viszonyjelölő funkció, önálló szó

A macska az ágyban alszik. The cat is sleeping in the bed.

-ban – viszonyjelölő funkció, nem önálló szó (toldalék) *in* – viszonyjelölő funkció, önálló szó

3. A FOGALOMSZÓK RENDSZERE

A fogalomszók funkciójuk alapján *szubsztanciákra* és *akcidenciákra* oszthatók. A szubsztancia – leegyszerűsítve az arisztotelészi *elsődleges létező*¹⁴ fogalmát – megegyezik a *főnév* kategóriájával, míg az *akcidenciák* – szintén meglehetősen leegyszerűsítve – az önmagukban nem létező, statikus vagy dinamikus tulajdonságokat jelölik: a *kísérő szófajokat* és az *igéket*¹⁵. Együttesen ezek az ún. fő szófajok.

A főnevek a valóság egy adott részletét mind a magyarban, mind az indoeurópai nyelvekben statikusan, időviszonyítás nélkül ragadják meg, az igék dinamikusan, változásában/mozgásában: *A kutya ugat* mondatban a főnév a beszélő és a hallgató által létezőként felfogott *kutya* a beszéd

¹⁴ <https://btk.ppke.hu/db/0C/44/m00000C44.html>

¹⁵ vö. Szilágyi N. Sándor

pillanatában fejt ki a cselekvését. Az ugatás megszűnhet, a kutya ettől függetlenül továbbra is létező.

A kísérő szófajok léte szintén szoros kapcsolatban van a hozzájuk tartozó főnévvel vagy igével: ezeknek valamely körülményét, tulajdon-ságát nevezik meg. A jelentésfunkciójuk állandó, alakjukat a magyar-ban szintaktikai szabályok szerint változtatják: a jelzői szerepű kísérő szófaj – a melléknév – jelöletlen, míg a határozói szerepű jelölt. A ma-gyar leíró nyelvtanokban szereplő *valóságos határozószók* történetileg megszilárdult kísérőszófajok, melyeknek szerkezete az idők folyamán elhomályosult.

Adott nyelvek összevetésénél fontos tisztázni, hogy az adott kísérő szófaj mely esetben jelölt, ill. mely esetben jelöletlen.

Fontos szempont az is, hogy a határozói funkciójú elem mire vonat-kozik: egy adott igei tartalom körülményét pontosítja-e, vagy egy teljes predikátumra, annak érvényességét befolyásolja-e.

A piros kocsi hirtelen befordult az utcába.

A piros kocsi valószínűleg befordult az utcába.

A második esetben a *valószínűleg* mondathatározó a közlő állásfog-lalását/bizonytalanságát tartalmazza. A kétféle határozó használatának szórendi megkötései vannak.

A fogalomszók helyettesítésére szolgáló *névmások* lényeges szerepe a mondaton belüli, tagmondatok közötti, ill. a szövegen belüli/kívüli utalás, a *deixis*. Az ún. átmeneti szófajok szintén szintaktikai szerepűek, ezért a mondatanon belül foglalkozunk velük.

4. A VISZONYSZÓK/VISZONYÍTÓ ELEMEEK

A viszonzyszók elsődleges funkciója a **viszonyjelölés**, azaz a megnevező funkciójú elemeket (fogalomszókat) összekötik egymással, ill. a szövegen kívüli valósággal. A kategória egyes tagjai – hasonlóan a toldalékokhoz – pusztán grammatikai-szintaktikai, míg más tagjai pragmatikai viszo-nyokat fejeznek ki. Leírásukkor nem szabad figyelmen kívül hagynunk a kialakulásukkal kapcsolatos nyelvtörténeti folyamatokat: a viszonyító elemek grammatikalizációs folyamatok eredményeként fogalomszókból alakultak ki, tehát sok esetben magukon hordják szemantikai vonatkozá-sukat is. A kategória ezért meglehetősen heterogén: egy-egy elem tisztán vagy egymással kombinálva betölthet szemantikai, pragmatikai és/vagy

grammatikai funkciót is. Ugyanazon elemnek más-más szövegösszefüggésben más-más funkciója dominál.

Tisztán grammatikai funkció érvényesül például a névutós főnevek névutójánál, ahol a névutó tipikus relációfogalom: meghatározza a főnév mondatbeli szerepét (*a ház mögött* – határozói funkció);

A jelzős szerkezetekben, amelyek határozót tartalmazó predikatív szerkezetekből jöttek létre: *A vizsgára való felkészülés hosszú időt vett igénybe; A mellékutca-ba való befordulás előtt tessék jelezni!* Hasonló funkcióváltozás tapasztalható a *levő; történő; szóló* igenevek esetén is.

A grammatikai és a pragmatikai funkció egyaránt kitapintható – a névelőnél, mert a határozott-határozatlan *névelő* választása, illetve annak hiánya megmutatja, hogy a megnyilatkozásban a valóságnak egy határozott, specifikus elemére vagy kategóriájára vonatkozik-e a megnyilatkozás; ugyanakkor meglétét kizárólag a beszédhelyzet, a beszélő szándéka dönti el.

A pragmatikai funkció dominál:

- a partikulák esetében, amikor a beszélő és a hallgató közötti kapcsolat fenntartását biztosítja az adott elem: *Eljössz, ugye? Azért felhívhatnál néha!*;
- a felelőszóknál, amelyek az adott pozitív vagy negatív reflexió mellett érzelmileg is árnyalják a diskurzust: *Dehogy megyek!* Ugyanakkor nem szabad elfelejteni, hogy egyes felelőszók már mondatértékűek lettek: – *Nem láttad? – De!*

Néhány példa a különböző funkciókra az igekötők köréből:

- az igekötő képzőszerű, a lexikai funkció dominál: *kivégez valakit; lezsíroz valamit;*
- az igekötőnél az elsődleges irányjelölő funkció dominál: *benéz a szobába, belép valahova;*
- az aspektuális funkció + az igekötőhöz tartozó metaforikus jelentésfunkció dominál az újonnan keletkező be- igekötős igéknél: *be-int valakinek, ezt jól benézte.*

A következő összefoglalás a viszonzszók testes elemeit tartalmazza. A viszonzszók felsorolásába felvettük a szláv nyelvekből jól ismert predikatívumokat is, amelyek hagyományos, morfológiai alapú szófaji besorolásuk szerint igék vagy melléknevek. Funkciójuk alapján azonban a *predikátum* részei, amelyek lexikai-pragmatikai funkciójában módosítják a predikátum magját

	igekötők	<i>bemegy, megnéz, elszalad</i>
predika- tívum	modális segédigével	<i>el akar menni, meg kell várnom</i>
	funkcióigével	<i>sorra kerül</i>
	létigével	<i>be van zárva</i>
	időbeli segédige	<i>el fog menni, megette volna</i>
	névelő	<i>a kutya</i>
	névutó	<i>az ajtó mellett</i>
	való, levő	
	kérdőszó, felelőszó, indulatszó	<i>elmegy-e; igen, nem, dehogynem; jaj</i>
	kötőszó	<i>bár, pedig, és</i>

A viszonyítók – szabad testes elemek

Testetlen viszonyító elemek

Egy-egy nyelv rendszere sok esetben tartalmaz olyan sajátosságot, amely nem köthető egy bizonyos elemhez, nincs konkrét, kézzel fogható anyagi hordozója, jele. A magyarban ennek legjobb példája a nullmorféma, mely a határozatlan ragozás, jelen idő, egyes szám 3. személyű igerag. Esetében tehát a paradigma többi eleméhez viszonyított **hiány** hordozza a funkciót. A beszélő számára kiemelt fontosságú közlésegyeséget szőrendi helye különbözteti meg, tehát itt is csak viszonyítás során kristályosodik ki a funkció. A hanglejtés – intonáció – ugyan műszerekkel mérhető, de nem abszolút érték: a mindenkori beszélő hangerejének és hangmagasságának a függvénye, amely egyéni narratív közlésétől való eltérésként valósul meg.

Ezeknek az elemeknek a nyelvi rendszer működésében pontosan olyan lényeges szerepe van, mint a testes elemeknek, tehát a nyelvi rendszer egyenértékű elemeként kell számon tartani. A következő táblázatos összefoglalás legfontosabb funkciójukkal együtt sorolja fel testetlen elemeket.

	Lexikai funkció	Grammatikai funkció	Pragmatikai funkció
Nullmorphéma		egyeztetés a mondaton és a szövegen belül; biztosítja a lineáris szövegkohéziót	
Szórend	új jelentést hoznak létre a hangsúlyke-rülő igék szemantikai vonzatai		téma-réma tagolás
Handlejtés			téma-réma tagolás

A viszonyjelölés testetlen elemei a magyarban

Kis morfológiai kitérő: a kötött viszonyító elemek

Mi a különbség a **határozórag** és a **névutó** funkciója között? A nyelvi forma szempontjából kézenfekvő a válasz: a névutó külön szó, a határozóragok toldalékmorfémák. Ha viszont a funkció oldaláról közelítjük meg a kérdést, a válasz már korántsem ilyen kézenfekvő. Mindkét struktúra határozó funkciót tölt be, melyben az alapszó referenciapontként szolgál, a toldalék/névutó pedig a határozói viszonyt jelöli. Történetileg ősbibb a határozórag, korábban, ezért formailag erősebben kapcsolódott a megnevező funkciójú lexémához. A névutó hangrendileg nem illeszkedik, külön szóba írjuk.

A funkcionális azonosság okán minden nehézség nélkül beilleszthetők a szófajok – pontosítva *beszédrészek* – közé a *kötött, testes viszonyító elemek*, azaz a *képző, jel rag*.

A **képző** funkcióját tekintve erősen kapcsolódik a fogalomszókhhoz, mert új lexikai egységet alkot. Viszont nem szabad figyelmen kívül hagyni grammatikai – azaz viszonyító – funkcióját, így biztosítva az átjárást a fogalomszók és a viszonszók/viszonyító elemek között.

A **rag** és a **jel** elkülönítése az indoeurópai nyelvek leírásában nem szokásos; a toldalékolás egységes megjelölése a *flexió*. A magyarban sem éles a határ közöttük: a névszók többes számát, a melléknevek fokozását, az igék módját jelölő elemek a jelek, melyek közvetlenül járulnak az abszolút vagy relatív tőhöz, míg a ragok lezárják a szóalakot. A rag és a jel határán levő birtokos személyjel tipikus életlen kategória. A személyt

jelölő toldalék járulhat igéhez és főnévhez is; az igei személyragot és az esetragot csak szóalakzáró pozíciója köti össze.

A fentiek alapján világossá vált a szóértékű és a szónál kisebb elemek funkcionális hasonlósága, tehát nem szükséges éles határt húzni közéjük.

A fogalomszók és viszonyító elemek összefoglalása:

Fogalomszók	Viszonyító elemek		
	Testes elemek		Testetlen elemek
főnév	kötött	szabad	
ige	képző	igekötők, predikatívum: modális segedigével, funkcióigével, létigével;	szórend
	jel	időbeli segédige, névelő, való, levő	hanglejtés
	rag	kérdőszó, felelőszó, indulatszó, kötőszó	nullmorféma
kísérőszófaj			
melléknév			
határozószó			
helyettesítő			
szófajok			

Összefoglaló feladat:

1. Válasszanak ki tudományos, ismeretterjesztő és szépirodalmi szövegrészeket, és a fenti táblázat alapján elemezzék őket a beszéd-részek szempontjából!

IV. ÚTMUTATÓ A MAGYAR ESETRENDSZERHEZ

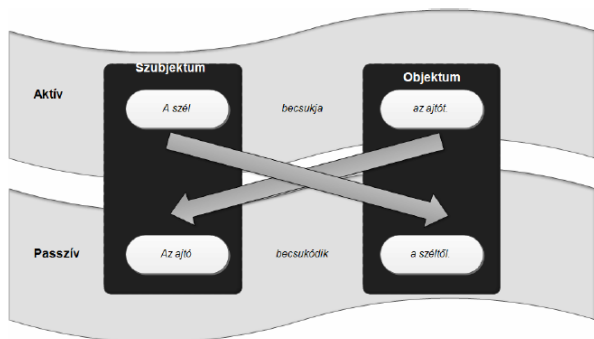
Bevezető kérdések:

1. Hol helyezkedik el az „eset” a beszédrészek kategóriái között?
2. Mit jelent az esetfunkció?
3. Hány eset van a magyarban? Hány eset van az egyes indoeurópai nyelvekben?

A magyar nyelvet az ún. sokesetű nyelvek között tartják számon. A „sok eset” megjelölés arra utal, hogy az adott nyelv az egyes mondattani funkciókat külön-külön morfológiai eszközzel jelöli. Minél több ilyen eszköz áll a nyelvhasználó rendelkezésére, annál pontosabban tudja nyelvileg leképezni a világot. A „kevés esetű” nyelvek a különböző viszonyokat a saját eseteik + prepozíciók kombinálásával fejezik ki. A genealógiailag – tipológiailag különböző nyelvek összevetésénél nehézséget okoz, hogy az egyes esetrendszerek között nincs tökéletes megfelelés. Ez abból adódik, hogy az egyes nyelvek más-más perspektívából írnak le egy-egy szituációt, egy-egy mondatbeli viszonyt. Különösen gyakori az eltérés a helyviszonyok jelölésénél: pl. a német megkülönbözteti, hogy két terület vízszintesen vagy függőlegesen érintkezik-e egymással, az orosz insztrumentálisszal fejezi ki a 'valamivé válás' eredményét.

A latin grammatikákon alapuló nyelvleírások óhatatlanul is azt sugallják, hogy az alapesetek: *nominatívusz*, *akkuzatívusz*, *datívusz*, *genitívusz*, *insztrumentális* stb. valóságosan is létező, kézzel fogható viszonyok, amelyek minden nyelvben ugyanazt a funkciót töltik be. A valóságban azonban ezek elvont formai kategóriák, amelyek különböző szituációkban, különböző egyéb elemekkel kombinálva sokféle funkció betöltésére teszik alkalmassá a lexikai elemeket.

Az esetrendszerek eltéréseinek problémája legkorábban az aktív – passzív szerkezetek összevetésénél jelentkezett.

Az aktív mondat alanya (szubjektum) a passzív mondatban *Honnan?* kérdésre felelő helyhatározóvá változik (objektum) anélkül, hogy maga a szituáció megváltozott volna. Elegendő-e a közlő perspektívaváltása ahhoz, hogy lényeges szintaktikai szerepek változzanak? Hogyan lehet megoldani a nyelvek közötti összevetést, ha már egy nyelven belül is ilyen átrendeződés történik?

A megoldást ismét a funkcionális megközelítés adja. Miután világossá vált, hogy a szintaktikai szerkezet nem ad elég támpontot az összevetésre, mást kell keresni. A *tertium comparationis* – vagyis egy olyan harmadik, közös elem/rendszer, amely a hasonlítás mindkét elemével kompatibilis, esetünkben ez az ún. *thematikus* (*tematikus*) szerep. Olyan szemantikai magyarázat/kategória, mely pontosabban jelöli a nyelvi elem valóságra való vonatkoztatását.

A tematikus szerepek alapját az esemény jelenetszerű ábrázolása adja. Egy-egy jelenetnek vannak résztvevői: cselekvő (Ágens); a cselekvés érintettje (Páciens); a befogadó (Recipiens) stb.

Az egyes tematikus szerepek különböző árnyalatait különböző grammatikai eszközök – morféma/esetragok - fejezik ki, az egyes elemek különböző, egymással hálózatosan összefüggő tematikus szerepeket jelölnek.

A tematikus szerepek a magyarban	
Ágens	Az az entitás, amely szándékosan, tevőlegesen megindít, végrehajt egy eseményt, s befejezéséig végig is kíséri. <i>A mama a konyhában főz. A mama megfőzi az ételt.</i>
Pozicionáló	A helyzetet kontrolláló entitás. <i>János a szobában üldögél.</i>
Célra irányuló	Páciens Az az entitás, amelyre közvetlenül hatást gyakorol az Ágens; a Páciens ennek következtében a) létrejön, b) megváltozik – azaz elszenvedi az őt ért hatást. <i>János megírja a levelet. Péter megverte Pált.</i>
	Cél Közelebbről meg nem határozott körülmény, amely érdekében, amelynek megvalósulásáért az ágens magát az eseményt elindította. <i>Menj le kenyérért! János katonának állt.</i>
	Recipiens Az az entitás, amelyre a cselekvés indirekt módon irányul; a cselekvés eredményeként valamihez hozzájut. <i>János virágot ad Marinak. A postás levelet hoz a papának.</i>
	Beneficiens Az az entitás, amelyre a cselekvés indirekt módon irányul; a cselekvés végrehajtásából valami előnye származik. <i>A tanár megengedte Juliskának, hogy hazamenjen. A cég átutalt nekem/részemre 20 ezer forintot.</i>
	Irány Az az entitás, amelyre/amely felé irányul az Ágenstől kiinduló hatás, mely lényeges változást nem okoz benne. A hatás konkrét vagy átvitt mozgással jár. <i>A gyerek a szobába fut.</i>
Eszköz	Eszköz Az a tárgy, eszköz, amelynek segítségével az alany végrehajt egy cselekvést. <i>A kőműves vésővel mélyítette ki a nyílást.</i>
	Társ Az a személy, aki egyenrangú félként közreműködik a cselekvés végrehajtásában. <i>János Marival ment moziba.</i>
	Anyag Az az entitás, amely hozzájárul, amely elengedhetetlen egy új entitás létrejöttéhez, működéséhez. <i>Túriné túróval süti a lepényt. A mama vajjal keni a kenyeret. Az oroszlánokat az állatkertekben nyúllal etetik.</i>
Külső erő	Az az entitás, amely kivált, elindít egy eseményt. <i>A szél becsukta az ajtót. A széltől becsukódott az ajtó.</i>

Okozó	Az a személy, aki tudatosan kivált, elindít egy eseményt. <i>Kati</i> összetörte a vázát. <i>A főnök halálra dolgoztatta a beosztottjait.</i>
Forrás	A cselekvés, folyamat kiindulási pontja, kezdete. <i>Leveszem a könyvet a polcról.</i> Az idézet József Attilától származik.
Irányított	Azaz entitás, amelyre a folyamat hatással van. <i>A váza</i> összetört. Az <i>ajtó</i> becsukódott.
Afficiált/Ráhatott	Az Irányítotthoz hasonlóan az entításra hat egy külső folyamat – de ez nem jár konkrét, fizikai változással, az entitás csak tudatosan észleli ezt. <i>A könyv</i> tetszett Évának. <i>A könyv</i> érdekli Évát.
Experiens	A helyzetet tudatosan észlelő, elviselő, de azt nem kontrolláló entitás. <i>János</i> hallotta a csejgetést. <i>Mari</i> nagyon fázott.
Stimulus	Amit az Experiens észlel/az észlelés tárgya/a külső hatás előidézője <i>János</i> hallotta a csejgetést. <i>János</i> észrevette <i>Marit</i> .
Birtokos	Állapotféle predikátumokban az a személy/entitás, akinek egy másik entitás a tulajdonában van. <i>Péter</i> kutyája barna. <i>Péternek</i> van három barna kutyája. Ez a kutya <i>Péteré</i> .
Birtok	Állapotféle predikátumokban az a személy/entitás, aki/amely egy másik entitástulajdona. <i>Péter</i> kutyája barna. <i>Péternek</i> van három barna kutyája. Ez a kutya <i>Péteré</i> .
Téma	Az az entitás, amely valamely állapotban van, valamely állapottal azonosítható. Oszemantikájú, az állítás rá vonatkozik. <i>A róza</i> piros. <i>Juliska</i> a sógornőm. <i>A gyerek</i> beteg.
Hely	Az esemény színhelye. <i>A gyerek</i> a szobában játszik.
Ösvény	Az a hely, amely eszközként/szintériként lehetővé teszi egy esemény megvalósulását. <i>A bal oldali lépcsőn lehet felmenni a tanáriba. Esztergomtól Vácig a Duna mellett megy a vonat. A tűzoltó egy keskeny átmérőjű csőben kúszva közelítette meg sérült társát.</i>
Idő	Az esemény lejátszódásának időpontja, tartama vagy kerete. <i>Az előadás</i> ötkor kezdődött.
Megszólított	A megszólítás címzettje: <i>János, gyere ide!</i>

Amikor egy adott szituációt más nyelvi környezetbe helyezünk, sohasem az egyes szavakból, szerkezetekből kell kiindulni. Első lépésként fel kell tárni, hogy a forrásnyelvi szöveg szerkezete mely tematikus struktúrát jelenít meg.

1. ESETKIJEJELŐLÉS: A GRAMMATIKAI ESETEK ÉS A TEMATIKUS FUNKCIÓK ÖSSZEFÜGGÉSEI

Egy nyelv szerkezetét egyértelműen jellemzi, hogy milyen módon rendel egy-máshoz a grammatikai formákat és a tematikus szerepeket. A leíró grammatikák módszerét követve könnyen rögzül az a feltételezés, mely szerint egy grammatikai formának egy szemantikai – tematikus – funkció felel meg.

Az **alanyt** tipikusan azonosítják a cselekvővel, azaz az Ágens funkciójával: *A mama levest főz* – ez a *cselekvő alany*. Szintén alanyesetben áll az Experiens – elszenvedő – alany, ahol a tudatos szándék, irányítás nincs jelen.

Hasonlóan nem tudatos, nem szándékos az alany jelenléte a helyzetet jelző szituációkban: *Az asztal a sarokban áll*; ill. az élő résztvevőről tett megállapítások esetében is: *Juli a sógornőm*. Ez utóbbiak elnevezése: tematikus alany.

A műveltető szituációkban az alany szerepe két részre bomlik: a szándék a nominatívuszban álló alanyhoz tartozik, a végrehajtó *val/-vel* ragot kap: ő az eszközlő alany.

Akár metaforikus használatként is azonosítható a következő mondat: *A modern épület* több cégnek ad otthont – az alany ilyenkor lokatívuszi funkcióval bír.

Eszközként funkcionál a grammatikai alany a következő mondatokban: *Az éles kés gyorsan feldarabolja a leginasabb húst is. Az új fűrészgép hatszor olyan gyorsan dolgozik, mint a régi.*

Az alany passzív résztvevője – érzékelője – az eseményeknek; külső hatás célpontja. Ilyenkor vagy *-nak/-nek*, vagy *-t* ragot kap: *A könyv tetszik nekem. A gyerek sápadtsága feltűnt az anyjának.*; vagy *-t* ragot: *A történet nem érdekelte a gyereket.* Az utóbbi mondat formális elemzése szerint a *gyereket* tárgy, míg a funkcionális elemzés szerint ő a történet főszereplője, azaz alany.

2. A TÁRGY LEHETSÉGES TEMATIKUS SZEREPEI

A tárgy alapvetően az irányulást kifejező bővítmények közé tartozik: célra irányulás, ezen belül Páciens típusú szemantikai funkcióval rendelkezik.

A határozót és a tárgyat vonzó kategóriák között a különbség bizonyos esetekben épp a hatás intenzitásán mérhető: a *Péter Marira nézett* mondatban a cselekvés rövid ideig tart, a cselekvés célját –esetünkben *Marit* – csak felületesen érinti. A *Péter Marit nézte* esetében a cselekvés hosszabban tartó, míg a *Péter megnézte Marit* mondatban a cselekvés alapos, a céltárgy teljes felületét érinti.

A hagyományos nyelvelírás megkülönbözteti az irány- és eredmény-tárgyat. Az eltérés éppen a fent említett, intenzitásbeli különbségben van: az iránytárgyat ért hatás nem hoz létre lényegi, mérhető, tapasztalható változást az érintett tárgyban/tárgyon. Például: *János feladta a levelet*. A levélnek csak a helyzete változott, belső, meghatározó vonásai ugyanazok maradtak. Ezzel szemben a *János megírta a levelet* mondatban létrejött, megszületett az eddig nem létező levél.

A mama vajat ken a kenyérre. Az adott szituációban a *vaj* a létrejött új egységnek része lesz, **anyaga**. Ilyen esetekben kiváltható a tárgy a *-val/-vel* ragos főnévvel: *A mama vajjal keni a kenyeret*.¹⁶

A *-t* tárgyragos főnév tematikus szerepe közel áll a Pácienséhez, amikor kívülről jövő hatást, benyomást észlel, de ez nem jár konkrét, fizikai változással – a fentiek szerint funkcionális alanyak is tekinthetők. *A könyv érdekli Évát*. *A festmény lenyűgözte a nézőket*. A grammatikai alany és tárgy lehetséges funkcióváltása szorosan összefügg az ige konkrét, ill. metaforikus jelentésével, melynek eredményeként létrejön a stilisztikai hatás.

A *-t* rag a valódi tárgyon kívül jelölheti a cselekvés bizonyos határozói körülményét is, ezt nevezzük **határozói tárgynak**. A határozói tárgy jelölheti a cselekvés, az esemény

- a) fokát-mértékét: *Egy kicsit elfáradtam. Nagyot nevetett.*
- b) időtartamát: *Három órát nevetgéltek a szoba sarkában a gyerekek.*
- c) módját: *Ugyancsak laposakat pislog, nagyon álmos lehet már.*
Nagyot nevetett

¹⁶ vö. Zsilka 1963: 301.

- d) helyét: *Egész nap csak jártam a város utcáit.*
 e) számát: *Hányat kell még aludni ahhoz, hogy karácsony legyen?*
 f) okát: *Mit fáj az neked, ha én jól érzem magam?*

(Ez utóbbi esetben formai egyezésről van szó: a *mit?* kérdőszó a *miért* rövidítése.)

A *-t* tárgyraggal kifejezett határozónak sokszor komplex jelentése van. Nem lehet pontosan elkülöníteni pl. az idő- és a fok-mérték határozót a következő mondatokban: *Egy kicsit még maradok. Eleget vártam. Sokat beszélsz.*

Az igekötő legtöbbször tárgyassá teszi az igét. Ilyenkor az igekötő eredeti irányjelentése átlép a 'cél elérése, a céltárgy magába olvasztása' azaz a *befejezettség* kategóriájába: *bejárja a várost, túlélte az összes rokonát, eljár egy táncot.*

3. A RÉSZESHATÁROZÓ (DATÍVUSZ) TEMATIKUS SZEREPEI

Az angol *indirect object* – amelyet a terminológia összehangolatlansága miatt gyakran összekevernek a magyar határozatlan/általános tárggyal – a magyarban legtipikusabb előfordulása alapján a **részeshatározó** elnevezést kapta. A magyarban egyáltalán nincs olyan kiemelt szerepe, mint az angolban: szépen belesimul az egyéb adverbialis esetek sorába. Fontos figyelembe venni, hogy az esemény (cselekvés) – annak kiindulása – irányulása (diatézis) szempontjából a **finális** (végpontra/célra irányuló) határozók közé tartozik. Általánosan azzal jellemezhető, hogy az Ágens által elindított erőhatás másodlagos – közvetett – érintettje: *János odaadja a levelet Marinak.*

Az erő elsődleges érintettje (Páciens) esetünkben a *levél*, ez az alanytól kiinduló erő közvetlen hatására megszakítás nélkül éri el célját, a Recipienst.

Ha az erővonalban időben hosszabb megszakítás keletkezik, akkor a *-nak/-nek* ragos főnév Beneficiens (kedvezményezett): *János egy szál rózsát ad Marinak.*

A Recipiens/Beneficiens finális - „végcél” - jellegéből adódik, hogy kiegészülhet a *birtoklás* komponenssel. Ez a számos nyelvben tetten érhető nyelvtörténeti folyamat a cselekvés/folyamat kezdeti erőhatásának megszűnésével, a folyamat nyugvpontra jutásával magyarázható. A cél

elérésével a cselekvés/folyamat átcsap állapotba: *János ad egy szál rózsát Marinak* > 'ez a rózsza ettől kezdve már Mari tulajdona: *Marié; Marinak a rózsája* > *tehát Marinak (már) van rózsája*.

A birtoklást kifejező szituációk egy létrejött új állapotot jelölnek. A birtoklás ténye által jött létre egy új egzisztencia, melyben a két résztvevő – esetünkben *Mari* és *a rózsza* – kölcsönösen feltételezik egymást. A funkcionális alany a Birtokos, azaz a *-nak/-nek* ragos névszó. A predikátum a létige + birtokszó: *van valamije/rendelkezik valamivel*. A funkciók szerinti elemzés megoldja a *habeo*-s szerkezetű nyelvekkel való összevetés problémáját is: *I have a white dog*.

(Az *-é* birtokjel szintén kapcsolatban van a lativuszi – *hová?* kérdésre felelő – helyhatározókkal, tehát a folyamat mélyén működő tendencia ugyanaz.)

A célra irányulás magyarázza a *falnak megy, fának rohan* kifejezésekben előforduló „részeshatározót”, amely az elsődleges recipiensi funkciótól már eltávolodott. A toldalékszituációban kódolt összeütközés súlyosságát mutatja: 'aki nagy sebességgel falnak, fának rohan, az szinte szétlapul, eggyé válik a fával/fallal.'

Az 'eggyé válik' konkrét jelentéséből fejlődött az 'azonosul valamivel' metaforikus jelentése, amely számos ige vonzataként, hangsúlykerülő igék esetében lexikai-szemantikai kiegészítőjeként szerepel: *bolondnak néz valakit, bogárcámnak nevez, veszélyesnek tart valakit*.

Az affektív₁ szituációkban a funkcionális alany „ráhatott” szerepét tölti be: ízlik, tetszik, kell, szükséges, fontos *nekem*.

A határozói esetek tematikus szerepei

Az ígét bővítő mondatrészek – függetlenül az igehez való kötöttség fokától – nagyobb jelentéstani kategóriákba sorolhatók. A kategóriák jellemezhetők aszerint, hogy az esemény **kezdetére, folyamatára**, illetve **végpontjára/irányára** utalnak-e. Megfigyelhető, hogy bizonyos esetekben az egy típusba tartozó ragok egymással felcserélhetők, s a különböző csoportba tartozó ragok helyettesíthetik egymást. Minden esetben az ige szemantikája határozza meg, hogy **kezdet-, tartam-** vagy **véghatározói típusú** ragos bővítményt vehet-e magához. Az irányhármaszágnak megfelelően a **kezdetet** jelző (*honnan?* kérdésre felelő) határozók mindenféle körülményre vonatkozóan a kiindulást, forrást; a **tartamhatározók** a korlátok nélküli állapotot, folyamatot; a **véghatározók**

pedig az irányulást kifejező körülményeket jelölik. Ez utóbbi csoport grammatikánkban *finális* határozóként is szerepel, s tágabb értelemben beletartozik minden határozó, ami végpontra irányul. Tehát a *hová? meddig?* kérdésekre felelő határozókon kívül a részes- és célhatározó, sőt maga a tárgy is.

A határozó az irányhármasság szempontjából	KEZDET (ELŐZMÉNY)	TARTAM-	VÉGHATÁROZÓ
	LEHETSÉGES SZEMANTIKAI FUNKCIÓK		
	Forrás, Külső erő	Hely, Idő, Eszköz, Társ	Cél, Irány, Ked- vezményezett (Beneficiens), Ré- szesülő (Recipiens)
Helyhatározók	<i>az iskolából</i> jön	<i>az iskolában</i> ül	<i>az iskolába</i> megy
Időhatározók	<i>hétfő óta</i> beteg	<i>hétfőn</i> eljött hoz- zám + számhatározó: <i>naponta</i> eljött hoz- zám	<i>hétfőig</i> nem lesz ittthon
Állapotféle határozók	eredethatározó: <i>fából</i> készült; <i>az anyjától</i> kapta; <i>a diákok közül</i> a legjobbakat válasz- tották ki	számhatározó: <i>háromszor</i> is hív- tam, <i>negyedszerre</i> végre felvette a tele- font – az időhatáro- zóval rokon; állapothatározó: <i>betegem</i> ment dol- gozni társhatározó: <i>a barátjával</i> ment nyaralni számállapot-hatá- rozó: <i>hárman</i> mentek sé- tálni – a cselekvő személyek számára utal	eredményhatározó: <i>naggyá</i> tette az országot (-vá/-vé), <i>tisztára</i> mosta a ruhát, <i>tanárnak</i> tanul
			részeshatározó: <i>A gyereknek</i> adom ezt <i>a tollat</i> , <i>a gyerek számára/részére</i> <i>tettem félre a süte- ményt</i>

Módféle határozók	okhatározó: <i>megbetegedett az izgalomtól, felelős a veszteségért, boszszúból</i> összetörte a szomszédja kocsiját	módhatározó: <i>hirtelen</i> kinyílt az ajtó, <i>csúnyán</i> becsapott, <i>angolul</i> beszél eszközhatározó: <i>kalapáccsal</i> dolgozik fok- mértékhatározó: ma <i>jobban</i> esik az eső; átlagon <i>felül</i> teljesített tekintethatározó: <i>első ránézésre</i> teszszik	célhatározó: <i>lemegyek tejért, Tedd meg a kedvemért!</i>
-------------------	--	---	---

A felsorolt határozócsoportok legtöbbje rendelkezhet még egyéb jelentésárnyalattal is. A **feltételes** árnyalat érződik a következő állapot-határozón: *bűnözőként bántak vele* ('úgy, mintha bűnöző lenne'). Az **ellentét** dominál az ún. **megengedő** jelentésárnyalatú határozókban: Értelmes *ember léteire* *hogyan tehetett ilyet!* *A tehetsége ellenére nem vitte semmire.*

4. ÖSSZEGZÉS

A sokesetű magyar nyelv esetrendszerének leírása, az indoeurópai nyelvekkel való összevetése már csak az esetek számbeli különbsége miatt is bonyolult feladat. Grammatikaközpontú megközelítése épp a nyelvek tipológiai különbsége miatt nem célravezető. A szemantika beemelése a magyarázó elvek közé a *tematikus szerepek* leírásán keresztül történik. Ez az a közös nevező, amelynek segítségével mind a strukturális, mind a lexikai különbségek áthidalhatók válnak.

Összefoglaló feladat:

1. Válasszon ki egy szöveget, vesse össze egy már meglevő fordításával. Vizsgálja meg, hogy az egyes tematikus szerepek milyen grammatikai szerkezetekkel lettek lefordítva; mennyire változtatta meg a fordító a tematikus szerepeket!

V. AZ IGENEMEK

Bevezető kérdések:

1. A tanult idegen nyelvek milyen eszközökkel fejezik ki az igenemet?
2. Mely képzett igék jelentik a fordításban a legnagyobb problémát?
3. Vannak-e eltérések a különböző nyelvekben az igenemek megterhelését illetően?
4. Tetszőlegesen kiválasztott szövegben vizsgálja meg a deverbális verbumképzők funkcióját!

Az igenem – *genus verbi*, ill. a szláv nyelvekben *diatézis* – absztrakt nyelvtani kategória. Funkciója, hogy nyelvspecifikus eszközeivel egyértelművé tegye az igével kifejezett esemény alanyának (szubjektum) és objektumának viszonyát.

Ez a viszony mindig egy adott szituációban jön létre, alapvetően az igei tartalom – tehát az ige szemantikája – határozza meg. Az iskolai nyelvtanok szerint „Az ige cselekvést, történést, létezést kifejező szófaj”. Ebben a leegyszerűsített megfogalmazásban nagyjából benne van a lényeg:

<i>Peti ír.</i>	cselekvés
<i>Peti megbotlott.</i>	történes
<i>Peti Szegeden lakik.</i>	létezés

A németül, angolul tanulók számára rögtön felmerül a probléma: hol vannak a passzív mondatok? Nincs a magyarban szenvedő szerkezet?

A funkcionális szemlélet alaptétele eligazítást ad: a nyelvek egymásra vonatkoztatásánál nem a szerkezetek formai megfelelőjét keressük, nemcsak az azonos nyelvi szinteket vetjük össze, hanem a funkcionális egyenértékűségből indulunk ki – azaz *tertium comparationis* alapján írjuk le az adott jelenséget.

A magyar igék/igei predikátumok leírásánál a Zeno Vendler-féle kategorizálásból kiindulva alakítottam ki egy átfogó, a tematikus szerepekkel magyarázó rendszert. Külön kitértem az igenemeket megjelenítő **deverbális verbumképzők** részletes felsorolása. E képzők alátámasztják a beszédrészek meghatározásában hangsúlyozott állítást: **funkciójuk** nem kizárólag lexikai természetű, hanem **kiterjed a szintaktikai** síkra is.

Fontos különbség az indoeurópai és a magyar nyelv között, hogy

- a magyarban nemcsak ige tölthet be predikatív szerepet – azaz lehet állítmány;
- a magyar igeképzők rendszere rendkívül gazdag; egy-egy ige-tőhöz sokféle igeképző járul, amely megváltoztatja az igenemet, azaz az esemény viszonyulását szubjektumához és objektumához;

A magyar ige, s ezáltal a mondat/szöveg struktúrájában rendkívül fontos szerepet játszik a **tárgy**. A kialakított, tanulást- és megértést segítő rendszerben tehát ennek feltétlenül meg kell jelennie.

Még mielőtt hozzáfognánk a funkción alapuló rendszer leírásának, két tényt szükséges leszögezni.

1. Az igenemek hagyományos felsorolása: *cselekvő, szenvedő, visszaható, kölcsönös, műveltető* és *ható* kizárólag formai oldalról közeliíti meg a kérdést: felsorolja az igéből képzett (deverbális verbum) képzőket. Esetleges, mert pusztán formai alapon felveszi a *ható* képzőt is, melynek modális funkciója van. Nem kapnak helyet a tárgy-as-tárgyatlan képzők. Nem esik szó a tárgy-as-tárgyatlan szembenállásról, ennek következtében nem veszi figyelembe az egyes képzőfajták polifunkcionalitását, valamint gyakoriságát.
2. Az aktív ige-tők tranzitív, ill. intranszitiv természetét teljesen figyelmen kívül hagyja. Egy-egy igealak vizsgálatánál már a kiindulásnál figyelembe kell venni az ige szemantikájából fakadó tranzitivitást, pontosabban a tárgyra való irányulás képességét.

1. KITÉRŐ A VONZATOKRA

Az *igenem* alapvetően az igealak jelentéséből fakadó tulajdonság, mely szintaktikai kapcsolódási képességére utal. Az igealakok már önmagukban rendelkeznek bizonyos kapcsolódási potenciállal: csak akkor képesek nyelvileg megformálni a szituációt, ha az ige jelentéséből hiányzó jelentésszövegeket külső forrásból, azaz *vonzatok* segítségével hozzászövik:

- Önmagukban, mindenféle kiegészítő nélkül képesek mondatot alkotni bizonyos igék: *Esik. Dörög. Villámlik.*
- Az alany jelölése szükséges: *Péter olvas. Az ebéd fő.* – „egy vegyértékű”, azaz egy vonzatot igénylő igék.
- Két kiegészítőt igényelnek: *János Budapesten lakik. János egy száz rózsát ad Katinak.*

E fejezetben nem térünk ki bővebben a kötelező és fakultatív vonzatok különbségére, csak leszögezzük: Az *igenem* jelentősége a vonzatstruktúrában válik érthetővé, az igealak mondatalkotó képességét határozza meg.

2. KITÉRŐ A PREDIKÁTUMTÍPUSOKRA

A **cselekvés** esetében jelen van egy Ágens, egy cselekvő, aki szándékosan [+Contr] végrehajt egy cselekvést. Ennek során valamilyen változás[+Din] következik be: *A mama főz.* Amennyiben a cselekvés konkrétan irányul valamire, azt kifejezheti tárgy: *A mama levest főz/A mama főzi a levest.*

A **történés** esetében nincs szándékos cselekvő [-Contr], a változás [+Din]magától vagy ismeretlen okból megy végre. A történést kifejező igéket **mediális** vagy **középigéknek** nevezzük: megőrizték a cselekvés dinamizmusát, de nem rendelkeznek a szándékosság jegyével.

A **helyzet** és az **állapot** úgynevezett statikus kategóriák, azaz nincs bennük változás [-Din]. A **helyzetet** kontrollálja valaki [+Contr]: *János a fűben üldögél;* az **állapotot** nem: *János egész évben betegeskedett.*

Összefoglalva:

	+ DINAMIKUS = VÁLTOZÓ	– DINAMIKUS = ÁLLANDÓ
+ SZÁNDÉKOS = ESEMÉNY	cselekvés <i>Mari krumplit főz.</i>	helyzet <i>János az asztalnál áll.</i> <i>János itthon van.</i>
– SZÁNDÉKOS = FOLYAMAT	történés <i>A krumpli fő.</i> <i>Az ajtó becsukódik.</i>	állapot/létezés <i>Az asztal a sarokban áll.</i> <i>János beteg.</i>

Tipikus predikátumszerkezetek a magyarban

Az **igenem** szempontjából a dinamikus predikátumokat kell vizsgálni, az alany és az objektum változatos viszonyokat hoz létre.

A cselekvő igék

A grammatikai alany minden esetben Ágens, amely irányítja, kontrollálja, „kézben tartja” a cselekvést. A cselekvés kiindulópontja és a cselekvés végrehajtója ugyanaz. Amire irányul, az véghatározói esetbe kerül. Ezek

közül kiemelkedik a *-t* ragos tárgy. Alakjukat tekintve lehetnek tőigék: *Péter levelet ír. A nagymama ruhát mos*; ill. *-t* (*-at/-et, -ít*) képzős igék is: *A mama képeket mutat. A kislány szépíti a lakást*. A magyarban ez az a szituációtípus, amely a legtöbb problémát okozza. A típuson belül, a cselekvés objektumától függően használjuk a határozott vagy általános igeragozást.

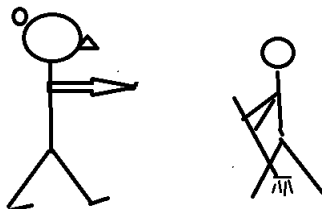

János virágot vesz

A műveltető (faktitív) igék

A műveltetés minden esetben feltételezi a tárgyra való irányulást. A cselekvés szándékos. A mondat grammatikai alanya a cselekvés irányítója – ebben az értelemben *Ágens* –, de a cselekvés tényleges végrehajtója más, az ún. *eszközlő alany* (Co-*Ágens*), amelyet *-val/-vel* ragos névszóval jelölünk: *A tanár a diákkal olvastatja a verset. A háziasszony kitakaríttatja a lakását (a takarítónővel)*.

Tehát: a cselekvés közvetve egy tárgyra irányul; a cselekvés elindítója/okozója egy személy – ő a grammatikai alany –, aki a cselekvést mással végezteti, ennek eredményeként hat a tárgyra. Gyakori képzője: *-at/-et, -tat/-tet*.

A háziasszony kitakaríttatja a lakását a takarítónővel

Az okozó (kauzatív) igék

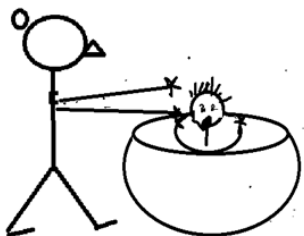
Ha jobban megnézzük, minden tárgyra irányuló szituáció értelmezhető kauzatív – azaz „okozott/okozó” szituációnak.

A pusztán tárgyra irányuló szituációktól megkülönbözteti, hogy a létrejövő eredmény nem statikus, megállapodott, hanem egy másik entitás részvételével újabb eseményt indít meg.

Tárgyra irányulás – tárgyas ige:	Okozás – kauzatív ige:
<i>Elültetem a virágot a kertbe.</i> (A virág nem vett aktívan részt az eseményben)	<i>A tanár elültette Pistikét Józsika mellől, mert állandóan beszélgettek.</i> (Pistike aktívan részt vett: előbb ellenállt, majd lógó orral összecsomagtolt és átült az új helyre)

A cselekvés szándékos; végrehajtója és objektuma egyaránt részt vesz az eseményben.

A faktitív és a kauzatív predikátumok között az a különbség, hogy a faktitív predikátumok grammatikai alanya nem tevékeny résztvevője, csak irányítója a cselekvésnek, a kauzatív predikátumoknál pedig a grammatikai alany aktívan is részt vesz a cselekvés végrehajtásában, esetleg indirekt módon okozza azt. Gyakori igeképzők: *-at/-et, -tat/-tet, -aszt/-eszt, -al/-el, -lal/-lel*.

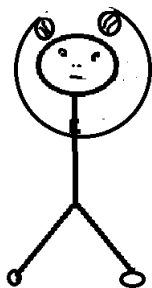
A mama fürdeti/fürösztí a gyereket (> a gyerek fürdik)

A visszaható (reflexív) és kölcsönös (reciprok) igék bizonyítják, hogy a tárgyra való utalás nem csupán szintaktikai úton következhet be. A *töröl-közik*, *verekszik* morfológiailag tárgyatlan igék. Nem bővíthetők tárggyal, általános ragozásúak. Jelentésükben azonban egyértelműen jelen van, az ige szinte „bekebelezte” tárgyát. Az önmagára, ill. egy másik partnerre való vonatkozása beépült a jelentésébe.

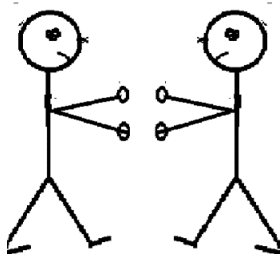
A reflexív igék esetében az Ágenstől kiinduló szándékos cselekvés „irányt változtat”, s visszahat magára a cselekvőre, tehát az Ágens és a Páciens ugyanaz az entitás.

A reciprok igéknél a cselekvés szándékos, egy határozott objektumra irányul, majd az objektumról vissza a cselekvés elindítójára. Az Ágens és Páciens szerepe folyamatosan felcserélődik, oda-vissza hatnak egymásra. Ezért értelemszerűen vagy többes számú, vagy többséget jelentő alannal, vagy az *egymással* vonzattal áll. A kölcsönös igék jelentésszerkezetéhez is hozzátartozik a gyakorító árnyalat.

Gyakori képzők: -ódik/-ődik, -ózik/-őzik (-ódzik/-ődzik), -odik/-kedik/-ködik/-akodik/-ekedik, -ozik/-kezik/-közik (-kszik).

Péter mosakszik.

Péter és Pál verekszik.

A cselekvő igékhez tartoznak a mozgást, helyváltoztatást jelentő igék is, melyeknél az irányulást nem tárgy, hanem *hova?* kérdésre felelő határozók egészíthetnek ki. Az ősi – ma már legtöbbször a tőhöz tartozónak érzett, ill. képzőbokor részeként előforduló képzők: -g, -z, -l: *mozog, söröz(ik), zenél*.

3. A TÖRTÉNÉS: KÖZÉP- VAGY MEDIÁLIS IGÉK

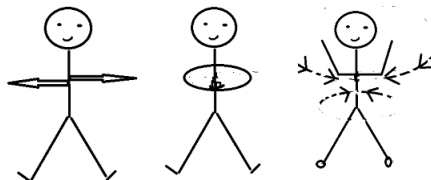
Régi nyelvtanaink számon tartották a mediális igéket, elsősorban az **ike-seket** sorolták ide. Ezekhez az igékhez nem tartozik cselekvő: grammatikai alanyuk olyan tárgy, élőlény, személy, aki/amely logikailag passzív résztvevője a történéshöz, azaz Irányított. A változás [+Din] minden esetben tetten érhető. A történet több alcsoportra osztható:

- a) Magától megy végbe, nem vezethető vissza semmilyen kiváltó okra, hatásra: *kezdődik, befejeződik*; illetve *hallatszik* – ez utóbbi eset akár az állapotok közé is tartozhat. Gyakori képzői: -ódik/-ődik, -(sz)ik
- b) „kicsit” önmagára irányul: *vívódik, tépelődik, meghatódik, feldühödik*;
- c) a külső szándék ténylegesen vagy lehetőségként megjelenik: *gyógyul, húzik, megharagszik*.

A szenvedő igék

A cselekvés szándékos, de végrehajtója, a cselekvő személy nem fontos, nem lényeges, nem biztos. A hangsúly a cselekvés megtörténtén, eredményén van. Ez a mondat szerkezet viszonylag ritka, régies. Személytelensége miatt hivatalos, főként jogi, esetleg műszaki szövegekben használjuk. Ha valamilyen okból mégis jelezni akarjuk a cselekvő személyét, ezt az által névutós határozóval tesszük. Gyakori képzők: -atik/-etik, -tatik/tetik, -ódik/-ődik (ez utóbbi a középígéhez közelálló szenvedő árnyalatú igék képzője). A köznyelvben egyetlen gyakori szenvedő ige van, a *születik*: A külső szándék/ráhatás által előidézett esemény, ill. annak eredményeként létrejött állapot kifejezésére a magyar nyelv szintaktikai szerkezeteket használ.

A fejezet utolsó ábrája a három legfontosabb csoportot, a cselekvő – mediális – szenvedő

cselekvő – mediális – szenvedő

A **cselekvő igék** legtipikusabb funkciója a változás/mozgás, kihatás; a **mediális igék** tipikus funkciója a véletlenszerű változás; a **szenvedő igék** legtipikusabb funkciója a külső, szándékos ráhatás eredményeképpen létrejött új állapot.

Az „igenem” absztrakt kategória, a magyarban morfológiai eszközökkel, képzőkkel reprezentálódik. Mivel a képzők több jelentésűek, tényleges funkciójuk kizárólag a szövegben nyerik el.

Összefoglaló feladatok:

1. Vizsgáljon meg egy tudományos szöveget magyarul és egy hasonló témájút angolul vagy németül. Milyen különbséget talál az igenemek szempontjából?
2. Tetszőlegesen kiválasztott szövegben vizsgálja meg a deverbális verbumképzők funkcióját!

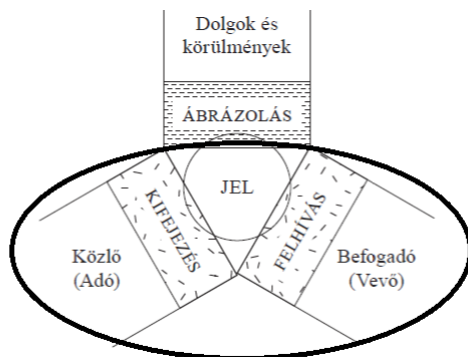
VI. MÓDOK ÉS MODALITÁS

Bevezető kérdések:

1. Miben hasonlít és miben különbözik a két szituáció? Kinyitnád az ablakot? Nyisd ki az ablakot! Meleg van, nem gondolod?
2. Hasonlítsa össze a két mondat jelentését. Mit fejez ki a kell segédige?
Ezt a feladatot Jánosnak meg kellene oldania. Jánosnak már itthon kellene lennie.

Az anyanyelveknek szánt nyelvtani áttekintések röviden összefoglalják a modalitás kérdését: az igemódok felsorolása és a helyesírási nehézségek mellett legfeljebb a terminus utal a módbeli segédigékkel kapcsolatos rokonságukra. Jelentősége elsikkad, nem tudatosul a nyelvhasználóban a modalitás elsődleges funkciója: a személyek közötti kommunikáció létrehozása. A már bemutatott Bühler-féle ábrán hatóköre jól látható: az egyszerű ábrázolás a modalitás eszközeivel válik felhívássá vagy közléssé.

A modalitás eszköztárának felhasználásával válik megismerhetővé a beszélőnek a mondatban kifejtett állításhoz fűződő sokrétű viszonya; s a modalitás fogja át a (még/már) meg nem valósult eseményeket, melyek egymástól élesen el nem határolható kategóriákba rendeződnek. A modalitás árnyalja, élővé teszi a puszta megnyilatkozásokat, a tények mögé odateszi a közlőt és a hallgatót is.

A Bühler-féle organon-modell a modalitás szempontjából

1. A MODALITÁS „MÉLYSZERKEZETE”

A modális árnyalatot is tartalmazó mondatok vizsgálatánál, kiderül, hogy a közlések és felhívások minimum két predikátumra bonthatók: az első a beszélő hozzáállását, a második a tényleges információt tartalmazza.

(1) <i>El kell mennünk vásárolni.</i>	= 1. 'valami külső erő kényszerít minket, hogy
2. vásároljunk.'*
(2) <i>Szívesen elutaznék Velencébe.</i>	= 1. 'valami bizonytalan, belső
indíttatás, vágy ébredt bennem, hogy*
2. elutazzak Velencébe.'

A magyarázatok szerkezete megegyezik a függő/tartalomváró mondatok szerkezetével. A modális értéket a főmondat képviseli, ezt *hogy* kötőszóval követi a tényleges információt tartalmazó mellékmondat.

Az egyszerű felszólítás maga is két részre bontható:

(3) *János, menj el gyorsan a boltba!*

1. 'Nekem, a közlőnek van egy kívánságom, amellyel a megszólítottat ösztönzőm valamire.'
2. 'János megcsinál valamit – vagy éppen nem'.

A modális értékkel rendelkező megnyilatkozások mindegyikére jellemző, hogy a 2. predikátum megvalósulása bizonytalan; az esetleges megvalósulás időben követi a főmondat predikátumának idejét.

2. A MODALITÁS ESZKÖZEI 1: AZ IGE MÓDOK

Kiindulópontként a kijelentő mód szolgál, mely a legkevesebbet árulja el a közlő és a hallgató viszonyáról. A kijelentő mód az ábrázolás eszköze: a beszélő semleges nézőpontból, létező tényként számol be az adott helyzetről.

A *feltételes* mód használatánál a beszélőt valami korlátozza egy cselekvés végrehajtásában, ill. valamely külső hatás akadályozza egy esemény megtörténését.

Ha a korlát/akadály elhárítható, *reális feltételről*, ha nem, akkor irreális feltételről van szó: *Ha lenne pénzem, elutaznék Kamcsatkára* – reális

feltétel, eszköze az ige feltételes jelen ideje; *Ha lett volna pénzem, elutaztam volna Kamcsatkára* – irreális feltétel, amelyet az ige feltételes múlt ideje mutat. A reális feltételnél minden esetben lényeges tényező az időbeliség, ezért állnak közel egymáshoz a feltételes és az időhatározói alárendelések: *Ha van időm, szívesen utazgatok /Amikor van időm, szívesen utazgatok*. Fontos hangsúlyozni, hogy minden esetben a beszéd pillanatban meg nem valósult eseményről van szó, ezért el nem hanyagolható tényező a bizonytalanság is. Ez utóbbi akár fő funkcióvá is válhat: *Mintha jönne valaki, hallom a lépteiket. Nem hiszem, hogy János otthon lenne*.

A hagyományos nyelvtanok felszólító módként jelölik az igei paradigmában -j jellel megkülönböztetett igealakokat, melyeknek legfeltűnőbb, legegyszerűbben körülhatárolható funkciója a felszólítás: *Menj ki! Gyere ide!* A statisztikák szerint, számszerű előfordulást tekintve gyakoribbak ezek az alakok a mellékmondatban: a mondattípusokat tekintve a tárgyi, alanyi, véghatározói alárendelésekben. Mindezek alapján célszerűnek látszik, hogy magát a módot – a korai grammatikák mintájára *kötőmódnak* nevezzük. Ez a megjelölés pontosabban vethető össze az idegen nyelvek *konjunktívusz*, *szubjunktívusz* kategóriájával, amelynek egyik funkciója a felszólítás.

Mondat	A közlés funkciója	Grammatikai eszköze
<i>Elvittem a könyvet.</i>	meg történt, bekövetkezett cselekvés	kijelentő mód
<i>Nem tudom, hogy elviszem-e a könyvet</i>	indirekt kérdés (tőlem, illetve a cselekvés végrehajtójától függ)	kijelentő mód
<i>Nem tudom, hogy elvigyem-e a könyvet.</i> [<i>Nem tudom, hogy el kell-e vinnem...</i>]	indirekt kérdés: külső körülménytől függ (akarja-e valaki, kéri-e valaki)	kötőmód
<i>Jó lenne, ha elvinnéd a könyvet./Nagyon jól esne, ha elvinnéd a könyvet</i>	udvarias felszólítás	feltételes jelen
<i>Ha elvinnéd a könyvet, megfőzném helyetted az ebédet.</i>	reális feltétel	feltételes jelen

<i>Ha elvitted volna a könyvet, megfőztem volna az ebédet.</i>	irreális feltétel	feltételes múlt
<i>Elmegyek, hogy elvigyem a könyvet.</i> [Elmegyek, mert el kell vinnem a könyvet.]	cél, szándék kifejezése	kötőmód
<i>Megengeded, hogy elvigyem a könyvet? Megengedem, hogy elvidd a könyvet.</i> <i>Hozzájárulok ahhoz, hogy elvidd a könyvet.</i> [El szabad/lehet/vinnem /elvihetem a könyvet?]	megengedés	kötőmód
<i>Kérlek, vidd el a könyvet!</i>	udvarias kérés	kötőmód
<i>Felszólítottak, hogy vigyem el a könyvet.</i> <i>Megtiltották, hogy elvigyem a könyvet.</i>	indirekt felszólítás, tiltás	kötőmód
<i>Vidd el a könyvet!</i>	direkt felszólítás	kötőmód (felszólító mód)
<i>Azonnal elviszed innen azt a könyvet!</i>	rendkívül nyomatékos felszólítás	kijelentő mód

Az igemódok használatának összehasonlítása

3. A KÖTŐMÓDOT TARTALMAZÓ MONDATOK SZERKEZETI SAJÁTOSSÁGAI

A mellékmondatokban előforduló kötőmód hozzárendelhető bizonyos mondatátípusokhoz, ezért érdemes a vizsgálatot a forma oldaláról elkezdni. Ezt az utat választjuk annak ellenére, hogy nem a forma határozza meg a funkciót, hanem bizonyos közös funkciót betöltő szituációk kísérik meg az ige kötőmódját¹⁷.

¹⁷ vö. Hegedűs2004: 260

	ALAPSZÓREND	NYOMATÉKOS SZÓREND/TAGADÁS	SAJÁTSÁGOS FORMÁK
DIREKT FELSZÓLÍTÁS (FELSZÓLÍTÓ MONDATTAL)	<i>Gyere ide! Tedd le a csomagot!</i>	<i>Ide gyere! Ne gyere ide! A csomagot' tedd le!</i>	<i>Nehogy letedd a csomagot! (különösen nyomatékos)</i>
<i>hog्य-os tartalomváró mondatok</i>			
CÉLRA IRÁNYULÁS DIREKT SZERKEZETEK BEN:			
Célhatározói alárendelés	<i>Eljöttem, hogy meglátogassalak. Azért jött, hogy elvigyen moziba.</i>	<i>Azért jött, hogy moziba' vigyen.</i>	<i>Azért jöttem korábban, ne-hogy elkerüljük egymást.</i>
Egyéb véghatározói alárendelések	<i>Arra vár, hogy kinyisson a bolt. Hozzászokott ahhoz, hogy megcsinálja a legnehezebb munkát..</i>	<i>Arra vár, hogy a főnök' érkezzen meg. Ahhoz szokott hozzá, hogy az adminisztrációt' csinálja meg.</i>	
Alanyi alárendelések	<i>Fontos, hogy elutazzak a konferenciára.</i>	<i>Az a fontos, hogy a konferenciára utazzak el.</i>	
Tárgyi alárendelés	<i>Azt akarta, hogy elvigyem az iskolába.</i>	<i>Azt akarta, hogy az iskolába vigyem el.</i>	
FÜGGŐ BESZÉD			
Függő felszólítás, parancs	<i>Anyám azt mondta, hogy takarítsd ki a szobát.</i>	<i>Anyám azt mondta, hogy a szobát takarítsd ki.</i>	
Függő kérdés	<i>Kérlek, gyere el velem!</i>	<i>Kérlek, velem gyere el!</i>	
Függő tiltás	<i>Nem engedem, hogy elmenj ezzel az emberrel.</i>	<i>Nem engedem, hogy ezzel az emberrel' menj el!</i>	
Függő kérdés, az alany érintett a cselekvés beteljesülésében	<i>Gondolkozom, hogy elmenjek-e erre az előadásra.</i>	<i>Gondolkozom, hogy erre az előadásra menjek-e el.</i>	

Kötőmód a mellékmondatokban

A tipikus, kötőmódot kívánó szituációk a következő jegyeket hordozzák:

- célképzet: minden esetben jelen van egy entitás, aki/ami konkrét vagy átvitt értelemben valamilyen változás/változtatásra törekszik, hol közvetlenül – ő maga akarja ezt végrehajtani, ill. közvetetten: máson keresztül. A szándék intenzitása különböző;
- a célképzettel együtt jár a jövőbeliség, azaz a beszéd pillanatához képest később valósulhat meg a változás;
- az eltervezett esemény bekövetkezése bizonytalan.

Az igemódok összevetése

- A megnyilatkozás pillanatában lezárult esemény kifejezőeszköze az ige **kijelentő mód, múlt ideje**: *Elvittem a könyvet.*
- A beszédpillanatban még be nem következett, bizonytalan eseményt **feltételes és kötőmóddal** egyaránt kifejezhetjük. Ez a magyarázata a hasonló mondatok lehetséges igemód-változásának:

Okosabb annál, hogy elárulja a terveit.

Okosabb annál, hogy elárulná a terveit.

Nem tudsz úgy elmenni mellettem, hogy belém ne köss.

Nem tudsz úgy elmenni mellettem, hogy belém ne kötnél.

Mit gondolsz? Pista olyan neveletlen, hogy elmegy anélkül, hogy köszönjön?

A segédigék/segédpredikátumok

Szintén modális funkciót hordoznak azok az igék és melléknevek, amelyek egy másik tartalmas elemmel együtt predikatív szerepet töltenek be. A modális funkciók igen szerteágazóak: a cél/szándék, bizonytalanság összetevőkön kívül utalhatnak külső/belső szükségszerűségekre, kényszerre, engedélyre; képességre, okra, lehetőségre.

Megértésüknél a legnagyobb nehézséget az okozza, hogy ugyanaz az igealak többféle viszonyulási/viszonyítási szempontrendszerbe is beletartozhat:

Ezt a szöveget könnyen meg lehet érteni – az állítás érvényessége nem ütközik belső akadályba, a potenciális olvasók rendelkeznek a megértéshez szükséges képességgel..

Minden gond nélkül lehetséges az átjárás a két városrész között. – a mondatban foglalt tartalom megvalósulása nem ütközik külső, akadályba. A külső akadály fogalma tovább finomítható: utalhat tárgyi

feltételekre – van út, híd vagy alagút –, de lehet szó arról is, hogy a katonaság vagy a rendőrség nem akadályoz senkit a szabad mozgásában.

Még távolabb áll egymástól a *kell* két jelentése:

- *A gyerekeknek ki kellett venni a manduláját* – fizikai szükségszerűség, kényszer.
- *A gyerekek öt-re kellett hazaérkeznie* – valószínűség.

A módbeli segédigékben közös, hogy támaszkodnak a nyelven kívüli valóságból szerzett előismeretekre, tapasztalatokra – azaz közvetlen pragmatikai funkcióval rendelkeznek.

A segédigék teljes értékű, predikatív funkcióval rendelkező igékből, ill. melléknevekből alakultak ki a nyelvtörténet különböző szakaszaiban. Önállóságukat különböző mértékben veszítették/veszítik el. A *-hat/-het* képzővé vált a *hat(ni)* igéből; a *kell* ige nem rendelkezik teljes paradigmával, ezért a funkcionális alany kilétét a főnévi igenév végződése mutatja.

Jelentésüket összetevőkre bontva megállapítható, hogy a következő funkciókat tölthetik be: utalhatnak külső és belső körülményekre: lehetőségre, okra, célra, szándéokra. Ezeket leegyszerűsítve a következő táblázatból leolvasható, hogy a vizsgált elem funkciójában **külső** (nem a mondat cselekvőjétől függő) vagy **belső** (a mondat cselekvőjétől függő) **indíttatású**, s benne **cél/szándék** vagy **ok** kifejtése dominál.

	Külső vagy belső indíttatású		
	szándék		állapot/képesség
<i>akar</i> (szándék)	<i>A barátom azt akarja, hogy meglátogassam.</i>	<i>El akarok menni, mert unom az egészet.</i>	
<i>szeretne</i> (szándék)	<i>Péter azt szeretné, hogy elmenjek.</i>	<i>El szeretnék menni, mert unom az egészet.</i>	
<i>tud</i> (lehetőség)	<i>El tudok menni, mert van cipőm.</i>		<i>Péterke már tud olvasni.</i>
<i>-hat/-het</i> (lehetőség)	<i>Elmehettek, mert elenged az anyám.</i>	<i>Elmehettek, ha akarod (saját döntés).</i>	<i>Elmehettek, mert van időm.</i>

<i>lehet</i>	<i>El lehet mennünk, mert vége a tanításnak.</i>		<i>Ennyi pénzből már lehet gazdálkodni (objektív lehetőség).</i>
<i>szabad</i> [szubjektív, egy másik személytől függő lehetőség]	<i>El szabad mennünk, mert elegendett a tanár.</i>		<i>A Dunában lehet fürödni, de nem szabad.</i>
<i>szükséges</i> [objektív feltétel – mint kell]	<i>A vásárláshoz szükséges a pénz.</i>		
<i>kell /kellett</i> [objektív szükség-szerűség]	<i>Azt a könyvet meg kell vennünk, mert abból vizsgázunk.</i>		<i>Ki kell mennem, mert rosszul vagyok. Egyszer mindenkinek meg kell halnia.</i>
<i>kellett</i> [valószínűség]	<i>A gyerekek ilyenkor már ott-hon kell lennie. Már haza kellett érnie</i>		
<i>kell</i> [vágy, kívánság]	<i>Az igazságnak ki kell derülnie egyszer.</i>		

A segédigék és a -hat/-het összefüggései

Szórend és hanglejtés a modalitás szolgálatában

A modális érték kifejezőeszközei közül semmiképpen sem szabad kihagyni a szórend és az intonáció jelentőségét. Erre álljon itt egyetlen példa, a *lehet* segédige:

	HANGSÚLY	FUNKCIÓ
<i>'Elmehetek 'Japánba</i>	semleges hanglejtés	megállapítás; külső engedélyt kaptam az utazásra
<i>"Elmehetek „Japánba</i>	eső hanglejtés	emfatikus: örülök a külső engedélynek
<i>'Japánba mehetek!</i>	magas hanglejtés	emfatikus: Japánnak örülök
<i>'Japánba „me- "he"tek, 'de...</i>	középső, emelkedő-eső-emelkedő	meg nem elégedettség
<i>'Mehetek „Ja- "pán"ba?</i>	emelkedő-eső	eldöntendő kérdés
stb.		

A modalitás területe a nyelv leírásának egyik leszerteágazóbb, legváltozatosabb, épp ezért legkevésbé egyértelmű területe. Teljes áttekintésére e keretek között nem vállalkozhatunk. Mélyebb megértéséhez a nyelvreírás eszközein túl figyelembe kell venni a nyelv esztétikai – művészi funkcióit is.

Összefoglaló feladatok:

1. Elemezze Benedek Elek: A kóró és a kismadár c. meséjét a mondatok modális tartalma; a felszólító módú igék funkciója szempontjából! <https://meseld.hu/magyar-mesek/benedek-elek/583-benedek-elek-a-koro-es-a-kis-madar>

VII. HATÁROZOTT VAGY HATÁROZATLAN? AZ EGYEZTETÉS NYELVSPECIFIKUS KÉRDÉSEIRŐL

Bevezető kérdések:

1. Mely nyelveket hívnak „aspektusnyelvnek”?
2. Milyen funkciói lehetnek az igekötőnek?
3. Hasonlítsa össze a következő megnyilatkozásokat! Milyen hasonlóságokat és különbségeket vesz észre az igenem szempontjából? És a tematikus szerepek tekintetében?

János összetört egy vázát.

János csinált egy házat.

János bement egy házba.

János felépített egy házat.

A magyarban kiemelkedő fontossággal bír a határozott és határozatlan kategóriák megkülönböztetése. Mind az igei, mind a névszói paradigmában megvannak az ehhez tartozó egyértelmű formai jegyek. Ismert, hogy a magyar mint idegen nyelv tankönyvek kulcskérdésként kezelik a tárgy szerinti egyeztetést. Megtanítják a névszói és igei oldal működését összehangoló használati szabályokat, de ennél többet nem tehetnek. Pont az első lépésnél nem foghatják a nyelvtanuló kezét: neki, a beszélőnek kell eldöntenie, hogy milyen perspektívából nézi a szituációt:

- milyen mélységig akar a témával foglalkozni;
- mennyire pontos előismeretekkel rendelkezik/rendelkezhet a hallgató.

Itt nem léteznek egzakt, axiómaszerű szabályok, csak tendenciák.

A beszélőnek már a közlésfolyamat megindítása előtt el kell döntenie, hogy a kommunikáció középpontjában álló **főnevet** mennyire tartja **határozatlannak** vagy **határozottnak**; a főnévvel kapcsolatban álló **ígét**, ill. az **igei körülményeket** mennyire kívánja részletezni.

A külföldiek számára a magyar nyelvnek talán legnagyobb kihívása a kétféle igeragozás. Már önmagában is többletet jelent megtanulni a két igei paradigmát, de az igazi problémát az jelenti, hogy a beszélő megtalálja adott szituációnak, saját beszédszándékának leginkább megfelelő struktúrát.

A megfelelő igealak kiválasztásánál a beszélőnek több szempontot kell szem előtt tartania:

• a mondat alanyának számát, személyét, • a cselekvés/esemény irányulásának tárgyát;	}	• a két oldalt egyeztetni kell egymással
• a beszélő perspektíváját: egyésként látja-e magának az eseménynek a lefolyását, vagy inkább céljára, eredményére vagy egyéb körülményére fókuszál.	}	

Néhány szempont a névszói rész nyelvi megformálásához

A főnevek determinációjának elsődleges eszköze a névelő. Összesen három pozíciót tölthet be: a beszélő a határozott vagy határozatlan névelő kitételével vagy elhagyásával határozza meg a diskurzus tárgyát.

A névelőhasználat

Alaptétel: a határozott névelő **hátra** utal (tehát már említett, ismert dologra), a határozatlan névelő **előre** –azaz olyan dologra, amelyről később kapunk információt.

1. Az új és **ismeretlen** fogalmakat a nyelv kizárólag már **ismert** fogalmak segítségével tudja megmagyarázni. Tehát az „új” és „ismert” igen-csak relatív kategóriák: ami ma ismert, az tegnap még új volt; s ami ma új, az holnapra már ismertté válik, azaz: ami az egyik szituációban új, arra az ezt követő szituációban ismertként lehet támaszkodni. Ráadásul ami a beszélő számára ismert, azt a hallgató számára még feltüntetheti ismeretlen, új entitásként.

2. A **generikus** és **specifikus** (típus és példány) megkülönböztetése a megértést szolgálja. A generikus főnév absztrakt típus, az érzéki valóságban nem létezik: olyan, hogy *bútor*, a valóságban nem található: ezt a kategóriát csak a nyelv, illetve a gondolkodás hozta létre, hogy a hasonló tulajdonságokkal rendelkező entitások megragadhatóvá váljanak, legyen

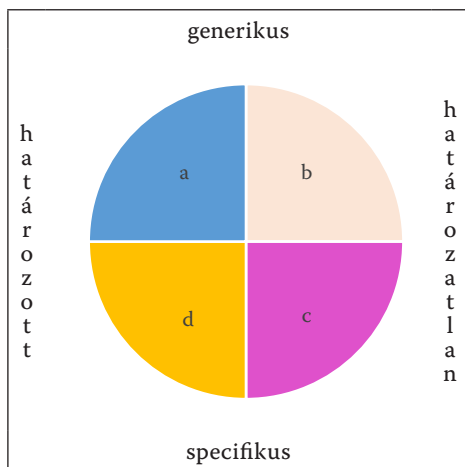
egy összefoglaló kategóriájuk, amelynek segítségével lehet hivatkozni rájuk. A specifikus – egyedi – létezők alkotják az absztrakt típusokat: esetünkben *a szobánkban levő piros szék, az irodámban álló barna íróasztal* létező, konkrét egyed, amelyek csak a nyelvi világban tartoznak a *bútor* kategóriájába.

3. A **határozott–határozatlan** szembenállás az adott szituáción belüli azonosíthatóságra utal. *A szék, amin ülök* az adott szituációban határozott egyed, ha beteszem a többi közé a raktárba, már elveszti határozottságát, egyediségét: **specifikusságát**.

Az alábbiakban a három szempont együttes szemléletére láthatunk néhány példát.

- (a) *A szék Európában elterjedt ülőalkalmatosság.*
- (b) *Valószínűleg széket teszek az ablak elé/Valószínűleg egy széket teszek az ablak elé.*
- (c) *Egy szék áll a sarokban..*
- (d) *Vigyázz, mindjárt összedől a szék!*

A **névelőhasználat funkció szerint** megoszlását szemléletessé teszi az alábbi körgrafikon. Az ábra jól használható a tanításban, megkönnyíti a névelőhasználat összefüggéseinek megértését. **Ez különösen fontos akkor, ha a forrásnyelvben nincs névelő.**

*A névelő – a határozott – határozatlan; generikus – specifikus opozíciók megkülönböztetésének eszköze*¹⁸

¹⁸ Hegedűs 2004: 283

Részletezve:

- – határozott és generikus: határozott névelő (a);
- – generikus és határozatlan: névelőtlen vagy *egy* névelős (b);
- – határozatlan és specifikus: *egy* (c);
- – határozott és specifikus: határozott névelő (d).

1. MITŐL VÁLIK HATÁROZOTTÁ VAGY HATÁROZATLANNÁ A TÁRGY?

A tárgy nem válik sem határozottabbá sem határozatlanabbá, csak a megfigyelői nézőpont változik. Ennek eszközei – elsősorban a névelő – nem **okozza**, csak **jelöli** a szemléletváltást. A tekintetünk folyamatosan végigpásztazza a látóteret, s közben bizonyos pontokon rögzíti a látottakat. Ezeket a pontokat különböző eszközök reprezentálják. A pontokat összekötve látszik a fokozatosság. Az azonosítás több vágányon lehetséges. Az alábbi szempontokon alapuló információk alapján lehet határozatlannak vagy határozottnak tekinteni egy entitást:

- a beszélő előzetes ismeretei,
- a beszédsszituáció fizikális környezete,
- objektív értékelés vagy egyezményes szabály,
- a beszélő döntése, mérlegelése

E négy vágány mellett fut egy ötödik, amely az ige részesülését mutatja a szituációban. Itt rögzített pontok vannak: bizonyos nyelvi reprezentáció esetén az ige paradigmájában is változás áll be – megjelenik az általános és határozott ragozási paradigma.

A töréspont az egy névelővel ellátott névszói tárgyaknál van, itt változik meg az igeragozási paradigma. Az egy választása is még mindig egyéni mérlegelés kérdése, tehát itt is felléphet a szituáció helytelen megítéléséből adódó hiba.

tulajdonnevek	•		H
	•	<i>ezt/azt</i>	A
			T
<i>a ...-t</i>	•		Á
			R
	•	<i>birtokolt tárgy</i>	O
<i>öt/öket</i>	•		Z
			O
	•	<i>egyiket/másikat</i>	T
<i>mindet/</i>	•		T
<i>valamennyit</i>	•	<i>azt, ...hogy</i>	
	•		H
<i>engem, téged</i>	•		A
			T
	•	<i>ilyet, olyat</i>	Á
<i>vala-, né-</i>	•		R
			O
	•	<i>milyet?</i>	Z
<i>inf. + ige</i>			A
			T
	•	<i>arról, hogy</i>	L
			A
			N

*A tárgy határozottságának fokozatai*¹⁹

2. A HATÁROZOTTSÁG SZERINTI EGYEZTETÉS

A mondat igei állítmányát az alany számán és személyén kívül a tárgy határozottsága szerint is egyeztetjük. A mondat tárgya lehet specifikus, egyedi – ekkor **határozottnak** nevezzük: *Kati olvassa a levelet. Péter vasalja a kék inget..*

Ha a tárgy nem egyedi, specifikus, akkor **határozatlan**: *Kati levelet ír. Péter inget vasal.*

A tárgy minősége hatással van a mondat igei állítmányára is: **határozott tárgy esetén a határozott igeragozási paradigma megfelelő személyű alakjait, határozatlan tárgy, illetve tárgy nélküli szituációban az általános igeragozási paradigmát használjuk.**

¹⁹ Hegedűs 2006: 195

A mondatban nincs tárgy	A mondatban van tárgy	
	A tárgy határozatlan	A tárgy határozott
ÁLTALÁNOS RAGOZÁS		HATÁROZOTT RAGOZÁS

A tárgy szerinti egyeztetés formális összefüggése

3. KIVÉTEL VAGY SZEMPONTVÁLTÁS?

Azt kérek, amit a szomszéd asztalnál esznek.

Azt a ruhát vasalom ki, amit te varrtál.

Az első „kivételnél” megvan a magyarázat: a beszélő az *azt* utalószt az *olyat* helyett használta egy pontosan meg nem határozott entitás megjelölésére, amely a második tagmondatban szereplő **típus** egypéldánya.

A második mondat típus alárendelt tagmondatában a ragozás az *amit* vonatkozó névmáshoz formailag illeszkedik – tehát határozatlan.

Az 1. és 2. személyű személyes névmások „határozatlansága” nem valamilyen furcsa reprezentációbeli sajátosságból ered, mely a 3. személyű névmást megmagyarázhatatlan módon határozottabbnak reprezentálná a diskurzus résztvevőinél. Itt a magyarázatot a szövegösszefüggés biztosítása adja: az 1. és 2. személyű személyes névmásokat nem kell kitenni, a határozatlan ragozás egyértelműen utal rájuk mint a diskurzus résztvevőire:

[János és Péter közös ismerősükről, Mariról beszélgetnek]

J.: *Felhívtad?* [te, Péter, aki megszólított vagy, Marit]

P.: *Nem, tegnap este ő hívott.* [Engem, Pétert, a megszólítottat, Mari]

A tárgy szerinti egyeztetésnek van egy speciális esete: a mondat alanya *én*, maga a cselekvés egyes vagy többes szám 2. személyre irányul:

Szeretlek, ismerlek, látlak. A *lak/-lek* személyragban felismerhető a Sg.2 *-l-*je és a Sg.1 *-k-*ja, mindkettő határozatlan ragozása.

Ki?	HATÁROZOTT RAGOZÁSÚ IGE	Kit?
én	<i>szeretem</i>	őt, őket
te	<i>szereted</i>	
ő	<i>szereti</i>	
mi	<i>szeretjük</i>	
ti	<i>szeretitek</i>	
ők	<i>szeretik</i>	
Figyelem: A 3. személyű alany és tárgy különbözik.		

Ki?	HATÁROZATLAN RAGOZÁSÚ IGE	Kit?
én	<i>szeretlek</i>	téged, titeket
	<i>szeretek</i>	valakit
te	<i>szeretsz</i>	engem, minket
ő	<i>szeret</i>	engem, minket, téged, titeket
mi	<i>szeretünk</i>	téged, titeket
ti	<i>szerettek</i>	engem, minket
ők	<i>szeretnek</i>	engem, minket, téged, titeket

Határozott – határozatlan ragozás a diskurzusban

4. NÉHÁNY SZEMPONT AZ IGEI RÉSZ NYELVI MEGFORMÁLÁSÁHOZ

A beszélő nézőpontja meghatározza az igei rész megformálását is. Különbözőképp fejezzük ki, ha a diskurzus középpontjában az igével kifejezett esemény áll, s másképp, ha az ige irányulása vagy egyéb körülménye kerül előtérbe.

Képzeld el a következő szituációkat:

1. A beszélő áll egy hegy tetején, s onnan néz le a hegy lábánál kanyargó útra. *Mi történik ott lent?* – kérdezi a barátja. *Ott megy egy fiú* – hangzik a válasz. Nem tudják, nem fontos, honnan hová, meddig megy – a lényeg: **folyamatosan** halad előre; „járással van elfoglalva”.
 2. Fél óra múlva a fiú megszakítja az útját: *Leül. Aztán feláll, folytatja az útját.*
 3. Valószínűleg a faluba megy – véli az egyik bámészkodó. Mindjárt be is ér a faluba.
- A 2. periódusban a *folyamatosság* megszakad. A *leül, feláll* egy korábbi (mozgás)állapot végét és egy új állapot beálltát jelöli.
- A 3. ütemben a *falu* először egy folyamatos cselekvés tervezett célját jelöli, majd az igekötő arra utal, hogy a tervezett cselekvés eléri a célját, megvalósul, **perfektiválódik**.
- A fenti történet jól elkülöníti a **folyamatos** és **befejezett** eseményeket – azaz az **aspektust**.

A folyamatos szituáció jellemzői	A befejezett szituáció jellemzői
Oszttható: az ige által kifejezett szituációt bármilyen részekre is osztjuk, minden pillanatában ugyanazt látjuk, tapasztaljuk; a szituáció egynemű: <i>A gyerek sétál. A kutya ugat.</i>	Osztthatatlan: a szituáció pontszerű; két, egymástól jól elhatárolható állapot találkozása, metszése, amely egyszerre végpontja a réginek és kezdőpontja az újnak. Az igével kifejezett esemény egy állapotváltozás pillanatát rögzíti: <i>A vendég megérkezett. A vonat elindult.</i>
Nincs kifejtett végpont, maga az esemény folyamat áll a középpontban <i>János sétál. Lujza énekel. Anna regényt olvas.</i>	Magában hordja a végpontját: <i>Anna elolvassa a Háború és békét.</i> Az esemény kézzelfogható eredménnyel zárulhat: <i>Tolsztoj megírta a Háború és békét.</i> <i>Péter elmegy az iskolába.</i>

Az **aspektust** nevezik belső időszerkezetnek is: az esemény időbeli viszonyait az időhatározókkal kombinálva fejezi ki. A magyar nyelv látszólag csak három igeidőt különböztet meg, de ez csak a formális grammatikai időkategóriára vonatkozik: az aspektus és az időhatározók

segítségével az időbeliség minden árnyalatát legalább olyan aprólékosan képes a nyelv kifejezni, mint pl. „sok idejű” angol.

Valóságos idő/ időbeliség	Grammatikai idő		
	múlt	jelen	jövő
	<i>almát ettem régén</i>	<i>almát eszel most</i>	<i>almát fogsz enni majd</i>
	<i>megettem az al- mát régén</i>	<i>megeszem az al- mát majd</i>	<i>meg fogom enni az almát majd</i>

*A grammatikai időformák és az időbeliség
kifejezésének leegyszerűsített sémája*

Az aspektus legfontosabb kifejezőeszköze az igekötő: A gyerek **megette** az ebédet.

Szerepet játszik még a szórend, és fontos a névszói csoport minősége is (határozott, határozatlan tárgy). Az időhatározók egy része különösen érzékeny az aspektusra:

**A gyerek öt óra alatt olvasta a könyvet; *A gyerek öt órán át elolvasta a könyvet. *A gyerek két napig elolvasta a könyvet.*

5. EGYEZTETÉS AZ IGEI ÉS NÉVSZÓI OLDAL KÖZÖTT

A fejezet utolsó táblázatának szituációi az igei és névszói oldal fokozatos változtatásával konkretizálnak egy eseményt. A cselekvés – kiindulásként inkább történés — megnevezésétől kezdve a lefolyásán keresztül eljut az esemény eredményes befejezéséig.

	TÁRGY	NÉVELŐ	AZ ESEMÉNY TÍPUSA (CSELEKVÉSEK)
<i>A kisfiú rajzol.</i>	–		folyamatos
<i>A kisfiú roboto(ka)t rajzol.</i>	– –spec	nincs	folyamatos
<i>A kisfiú egy robotot rajzol.</i>	–+spec	határozatlan	folyamatos
<i>A kisfiú rajzol egy robotot</i>	–+spec	határozatlan	folyamatos

<i>A kisfiú rajzolja a robotot.</i>	+spec	határozott	folyamatos
<i>A kisfiú a 'robotot rajzolja</i>	+spec	határozott	folyamatos
<i>A kisfiú lerajzol egy robotot.</i>	−+spec	határozatlan	befejezett
<i>A kisfiú lerajzolja a robotot.</i>	+spec	határozott	befejezett

*A névelőhasználat aspektualitás és a határozottság
összefüggéseinek tükrében*

Összefoglaló feladat:

1. Vizsgálja meg, forrásnyelvében milyen eszközökkel történik az egyes eseményfázisok kifejezése!

VIII. A SZÓTÓL A MONDATIG

Bevezető kérdések:

1. Milyen igeneveket ismer? Mik az egyes igenevek formai jegyei?
2. Milyen mondatrészi szerepeket töltenek be a magyarban az igenevek?
3. Ön szerint mi dönti el, hogy különálló mondatok, összetett mondatok vagy tömörített igeneves szerkezetek alkotják-e a szöveget?

A hagyományos nyelveírások végpontjukat a *mondatnál* érik el: a hangtan – morfológia – szintaxis alulról felfelé haladó vonalán a mondat jelenti a betetőzést, azt a legmagasabb szintet, amellyel az adott leírás foglalkozik. A funkcionális megközelítés ezzel szemben belehelyezi magát a beszélő – hallgató pozíciójába, s arra törekszik, hogy a maga eszközeivel modellálja a diskurzust a gondolat nyelvi megformálásától kezdve egészen a megértésig. Épp ezért a jelen fejezet nem tekinti tárgyának a mondatelemzést, ill. a mondat leírásának formai oldalát – ebben kellő támogatást ad a mondat alakтанát tárgyaló szakirodalom. Ehelyett inkább feltérképezzük a mondatalkotásnak azokat a sajátosságait, amelyek az idegen nyelvet tanuló számára különlegeseek, az indoeurópai nyelvektől eltérnek.

1. MONDATRÉSZEK FORMÁLIS ÉS FUNKCIONÁLIS MEGKÖZELÍTÉSŐL

A kezdő nyelvtanuló a kőműveshez hasonlóan téglánként építi mondattá a közlendőjét, míg az anyanyelvi beszélő *megnyilatkozásokat* (propozíció) tesz. A megnyilatkozás beszédhelyzetbe helyezett mondat - tehát több annál²⁰. Információkat tartalmaz a szituációról: a beszélő helyzetéről, helyről és időről, a beszélő céljáról stb. Ezek az információk nem vezethetők le közvetlenül az egyes strukturális elemek jelentéséből – ezzel a területtel foglalkozik a **pragmatika**.

A nyelvtanulás-nyelvtanítás során a funkcionális szemlélet megkönnyíti a grammatikai, szemantikai és pragmatikai információk dekódolását, mivel a megnyilatkozás strukturális egységét, a mondatot nem

²⁰ 1. Kiefer 2002: 4. fejezet,

pusztán grammatikai szempontból elemzi, hanem figyelembe veszi a szemantikai – pragmatikai tényezőket is.

Az **állítmány**: a formális elemzéssel szemben az állítmány a **megnyilatkozás információs magja**. Az állítmány minden esetben az az egység, amely újabb információval bővíti a hallgató ismereteit, amely újdonságot közöl vele.

Az **alany**: a megnyilatkozás **főszereplője**, aki/ami a közlés közép-pontjában áll.

Nézzük egy példán a formális és a funkcionális elemzés különbségét:

1) *Jánosnak ötkor orvoshoz kell mennie.*

	Formális (szerkezeti) elemzés	Funkcionális elemzés
állítmány	<i>kell</i>	<i>mennie kell</i>
alany	(1) <i>mennie</i> ~menés	<i>Jánosnak</i>
egyéb mondatrészek	<i>Jánosnak</i> : részeshatározó	

2) *Mari Budapesten lakik.*

	Formális (szerkezeti) elemzés	Funkcionális elemzés
állítmány	<i>lakik</i>	<i>Budapesten lakik</i>
alany	Mari	<i>Mari</i>
egyéb mondatrészek	<i>Budapesten</i> : helyhatározó	---

1) esetében a hagyományos megközelítést azért nem tartjuk elfogadhatónak, mert a *kell* segédige önmagában nem tartalmaz annyi információt, mely egy lépéssel tovább vinné a hallgatót a szituáció megértésében. A segédige ugyan ad némi információt valamilyen külső kényszerről (modális információ), de a hallgató érdeklődését ez nem elégíti ki.

2) esetében a *lakik* ige formálisan megfelel az állítmány formai és logikai követelményeinek, de önmagában ismét kevés az információ-tartalma: a *Mit csinál Mari?* kérdésre tartalmilag nem kielégítő válasz a **Lakik*.

A segédigés szerkezetek, a *van* létige elmaradása/jelölése, a passzív szerkezetek magyar megfelelői, a vonzatos igei szerkezetek elemzése

mindenképpen szemléletváltást igényel: a különböző nyelvek összevetésében különösen meglepő a pusztán formális szemlélet.

Az elemezhetetlen mondatok között az egytagú mondatok mellett számolni kell az ún. thetikus ítéletekkel. *Villámlík. Hideg van.* Ezek a mondatok a valóság egy-egy szeletét egészen kezelik, még formailag sem bonthatók minden esetben igei és névszói részre. Azaz: az állítás nem egy adott alanyra, hanem a szituáció egészére vonatkozik. Ezért találunk ilyen szerkezeteket pl. címekben vagy egy-egy történet (novella, regény) bevezetésében.

A mondatok megértésében sok esetben többet segít az összetevők tematikus szerepeinek elemzése (l. 4. fejezet)

2. MONDATRÉSZ VAGY MONDAT?²¹

Ha a közlő több predikatív maggal rendelkező közlést akar a hallgató tudomására hozni, a legegyszerűbb megoldás a különálló mondatok egymásutánja. Az így létrejövő szövegegység szerint szemantikai és grammatikai elemek biztosítják.

A két (vagy több) predikatív szerkezet szorosabb összetartozását az összetett **mondatban** nyeri el. Az igei központok formálisan egymástól jól elkülöníthetők.

Az információk összekapcsolásának másik lehetősége a tömörítés: ilyenkor az egyik predikátumot mondatrészé alakítjuk. Ekkor a mondat formálisan ugyan egyszerű marad, ám mégis két (esetleg több) predikatív magja van, két (vagy több) állításra bontható.

Az összetett mondatok vizsgálatakor két szempontot kell figyelembe venni:

- a két mondat **milyen tartalmi-logikai összefüggésben** áll egymással;
- a két mondat **formailag milyen szorosan függ össze**, van-e hierarchikus viszony a két összetevő között.

A hagyományos alá- és mellérendelő felosztás a formai kritériumokat hangsúlyozza. Ezzel szemben az információ megszerkesztésénél elsődleges a tartalmi-logikai kapcsolat. Közel ugyanaz a logikai-tartalmi kapcsolat a közlés körülményeitől, kontextusától függően különböző szerkezetű összetett, de akár tömörített egyszerű mondattal is kifejezhető. Pl.:

²¹ Hegedűs 2004: Összefüggések 6. fejezet

A fiam ma igazoltan hiányzik az iskolából. Súlyos torokgyulladásra van. – két különálló, egyszerű mondat

A fiamnak súlyos torokgyulladása van, ezért nem megy iskolába. – magyarázó mellérendelő mondat

A fiam ma azért nem megy iskolába, mert súlyos torokgyulladása van – okhatározói alárendelő mondat

A fiam ma súlyos torokgyulladás miatt nem megy iskolába. – az egyik információt nominálissá alakítva beépítettük a másik állításba, így megmaradt egyszerű mondatnak.

A mondatelemzést igencsak megnehezíti a kategóriák egymásba csúszása. A megértést segíti, ha a pragmatikai szempontokat egyértelműen bevonjuk a magyarázó elvek közé.

A több predikatív maggal rendelkező mondatok leglazábban mellérendeléseként kapcsolhatók össze.

2.1. A MELLÉRENDELŐ MONDATOK

A tagmondatok önmagukban is teljes egészek – akár külön-külön is főmondatként szerepelhet(né)nek. A mellérendelő mondatok az egyszerű hozzátoldástól kezdve – amikor az első predikátumhoz hozzáteszünk még egy predikátumot – az egymást kizáró ellentétén át az egymást kizáró választásig húzódó skálán helyezkednek el valahol. Az egyes al kategóriák közt nem lehet éles határt húzni. Ugyanaz a kötőszó a predikátumok egymáshoz való viszonyának több árnyalatát is kifejezheti, ugyanakkor ugyanazt a tartalmi-logikai viszonyt különböző mondattípusok is kifejezhetik. Éppen ezért a mellérendelő és alárendelő mondatokat nem formai szempont szerinti felosztásban érdemes vizsgálni, hanem funkcionális kategóriák szerint. Az önállóság, ill. szerkezeti függés szempontjait figyelembe véve, félúton a mellérendelés és az alárendelés között kevésbé taglalt, ám gyakori mondattípus található:

2.2. A FÜGGETLEN ALÁRENDELÉS

A megengedő, feltételes, okadó-magyarázó, időhatározói, a következményes és hasonlító határozói összetett mondatokban szerkezet szerint nem, csak a közlésfunkcióban betöltött szerep szerint különíthető el a főmondat – amely a lényeg, az újdonságot hordozza –, és a körülményt kifejező mellékmondat. Közöttük logikai eszközökkel leírható viszony van:

Ha nem keresek eleget, nem tudok elutazni nyaralni.

Bár eleget keresek, mégis itthon töltöm a nyarat.

Mivel eleget kerestem, elutazhatok nyaralni.

Minthogy eleget keresek, elutazok nyaralni.

Mihelyt összegyűlik a pénzem, elutazok nyaralni.

Amíg te gyűjtöd a pénzt, én elutazok nyaralni.

A fenti mondatok mellékmondata nem a főmondat igéjének valamely bővítményét fejt ki, hanem a főmondat predikátumát mint egészset módosítja – ebből a szempontból nézve hasonlóságot mutat a mondathatározókkal. Kifejezhetnek feltételhez kötést, megengedő szembeállítást, okadó magyarázatot, időt, összehasonlítást. E módosítások általában komplexek, nem lehet őket egyetlen tiszta logikai viszonyra sem korlátozni. Pl. a *bár... mégis* típusú mondatok egyszerre fejeznek ki megengedést és ellentétet: *Bár megtehetném, mégsem visz rá a lélek*. Kizárólag a kötőszó alapján soroljuk hol az időhatározói, hol a feltételes mondatokhoz a következő típust: *Ha/amikor szép az idő, sétálunk*. Mint az előző példák is mutatják, az összetett mondatok formális típusait nem választja el éles határ. A független alárendeléseket akár két különálló mondattá is átalakíthatjuk, de „tisztá” mellérendeléssé mindenképpen:

a) <i>Keveset aludtam. Fáradt vagyok.</i>	- különálló mondatok
b) <i>Fáradt vagyok, mert keveset aludtam</i>	- mellérendelés
c) <i>Bár keveset aludtam, mégsem vagyok fáradt.</i>	- független mondat: hagyományosan megengedő alárendelés/megszorító utótagú ellentétes mellérendelés

2.3. A VONATKOZÓI ALÁRENDELÉS

A vonatkozói alárendelés az alárendelő mondatok „legtisztább” típusának tekinthető.

Az alárendelt mellékmondat grammatikai eszközökkel is alátámasztva fejt ki a főmondat valamely bővítményét. A beszélő az információt analizálva – szájba rágva – lépésről lépésre határozottabbá, konkrétabbá téve magyarázza, pontosítja:

<i>Kérek egy <u>könyvet</u>.</i> +	<i>A <u>könyv</u> az első sorban áll.</i> >	<i>Azt a könyvet kérem, amelyik az első sorban áll.</i>

Minél több szövegen kívüli információval rendelkezik a beszélő és a hallgató, annál kevesebb tartalmi információra van szükség az alárendelő mondatban. Ilyenkor a főmondatban csak általánosabb névmási utalószóval utalunk az alárendelő mondatra; a kötőszó szintén általánosabb jelentésű.

(Szituáció: *A hallgató a tollat keresi. A beszélő tudja, hol a toll.*)

A hallgató kevés háttérismerettel rendelkezik, tehát pontosabban, alaposabban kell a beszélő tudomására hozni az információkat: *A toll abban a szekrényben van, amelyikben a kakaó.*

A hallgató több információval rendelkezik (pl. lát bizonyos dolgokat): *A toll ott van, ahol a kakaó.* (Aki nincs a helyszínen, sohasem fogja megtudni sem a toll, sem a kakaó hollétét, bár a mondat grammatikailag tökéletesen helyes.)

A vonatkozói alárendelő mondatok szerkezeti leírásával a mondat alaktana foglalkozik.

2.4. A *hog*y KÖTŐSZÓS MONDATOK

Az összetett mondatok sajátos fajtáját képezik a *hog*y kötőszós mondatok. A forma és a tartalom mintha szembefordulna egymással: a szerkezetileg fölérendelt tag csak bevezeti, előkészíti az alárendelt mondat tartalmát, amely az új információt tartalmazza. Ezért használatos a **tartalomadó** és **tartalomváró** megjelölés is. Az első lényegében a mellékmondat, a második elnevezés pedig az első tagmondat funkciójára utal. A szerkezetileg fölérendelt tag (a főmondat) kimondásával információs hiátus keletkezik, amelyet a mellékmondat szüntet meg. A lényeget tehát a formailag alárendelt tag hordozza, a balra épülés szabályai szerint ezt bevezeti, előkészíti a főmondat.

A *hog*y-OS MONDATOK FUNKCIÓ SZERINTI FELOSZTÁSA

Tanításnál célravezető a *hog*y-os mondatokat a bevezető predikátum jelentésfunkciói alapján csoportosítani, s így tanítani.

A leggyakoribb szituáció a **függő beszéd**: a tartalmilag különböző kategóriákba osztható szituációknak az a közös jellemzője, hogy a bevezető mondat megjelöli a tényleges tartalmat hordozó mondat valamely körülményét. Lehetséges körülmények:

A *hogy*-OS ALÁRENDELÉSEK TÍPUSAI A FÜGGŐ BESZÉDBEN²²

A főmondat funkciója	
a közlés eredete, forrása, a beszélő állásfoglalása	<i>Hallotta, látta, észrevette, mondta, megtudta, tudja, állítja, válaszolja, bizonyítja, érzi, megjegyyez, rájött arra, közölte, kiderült, közölte stb., hogy...</i> <i>Úgy hírlik, hogy bezárják az egyetemet.</i> <i>Azt hiszem, (hogy) ideje volna hazamenni.</i> <i>Úgy látszik, (hogy) eső lesz.</i> <i>Valószínű, hogy még sokat kell dolgoznom a jövő héten.</i>
szándék, elhatározás	<i>Tervezi, szándékozza, eldönti, elhatározza, megesküszik rá, megígéri, megfogadja stb., hogy...</i>
kérdés, információszerzés – a függő kérdés	<i>Megkérdezte, megtudakolta, megérdeklődte, utánanézett stb., hogy... Megkérték, hogy hagyja el a termet.</i> <i>Megkérdezem, hogy elindultak-e már a gyerekek</i>
felszólítás (függő kérés, parancs, tiltás)	<i>Megkérte, felszólította, felkérte, megparancsolta, meghagyta, megtiltotta, megakadályozta, könyörgött stb., hogy...</i>
egy esemény vagy állapot következménye – összehasonlítás alapján	<i>Olyan szép, hogy párját ritkítja.</i> <i>Úgy hazudik, hogy egy szavát sem szabad elhinni.</i> <i>Elment anélkül, hogy elbúcsúzott volna.</i>
A bevezető mondat lexikai vagy szituációs jelentése önmagában kevés, jelentéstartalma nem elég konkrét, jelentéséből „hiányzik valami”, ami az adott helyzetben kifejezi a beszélő szándékát. A főmondat predikátuma (lehet ige, főnév, melléknév) sok esetben grammatikailag is kíván valamilyen kiegészítőt, sok esetben azonban csak az adott szituációban:	
ok	<i>Sajnálta/sajnálkozott, mentegetődzött, belebetegedett, megbánta, gyanakodott, panaszkodott, félt stb., hogy...</i>
cél	<i>Elment, hogy ne zavarjon.</i> <i>Jelentkezett, hogy megoldja a feladatot.</i> <i>Lefeküdt, hogy kialudja magát.</i> <i>Elbújt, hogy ne vegyék észre.</i>
Különösen az ok és cél jellegű mellékmondatoknál látszik, hogy a két predikátum nem lexikai jelentéséből fakadóan, hanem csak az adott helyzetben kerül egymással ok-okozati vagy szándék-cél viszonyba. Minél tágabb és minél kevésbé konkrét a bevezető mondat jelentésköre, annál inkább kívánja a tartalmi kiegészítést – jelen esetben mellékmondatlall.	

²² Hegedűs 2004: 270

A *hogy*-os mondatoknál problémát okozhat a mellékmondat igemódjának megválasztása, ezt a modalitással foglalkozó fejezet (7.) tisztázza.

A másik nehézséget a *hogy* elhagyása jelenti. Itt csak a grammatikai és funkcionális szempontok együttes figyelembevétele adhat útmutatást.

A *hogy*-OS MONDATOK FORMAI²³ SZEMPONTBÓL

A hagyományos elemzés szerint látszólag különálló mondatfajtákról esik itt szó:

(Azt) kértem, hogy tedd halkabbra a rádiót. – tárgyi alárendelés

Arra várok, hogy megjöjjön a barátom. – határozói alárendelés

Abban leli az örömét, hogy másokat bosszant. – határozói alárendelés
– a vonzat kifejtése

Tetszik, hogy Péter mindig olyan udvariasan köszön. – alanyi alárendelés

Kell, hogy várj. – alanyi alárendelés

Tehát a formális osztályozás itt nem segít. Grammatikai kötődésük szempontjából a mondatokat három csoportba oszthatjuk.

a) A főmondat predikátumának hiányzó kötelező vonzatát fejezi ki mellékmondat formájában: *A vizsgálat eredménye attól is függ, hogy milyen lelkiállapotban van a beteg.*

Kevés annak a valószínűsége, hogy időben elkészüljek.

Azt hiszem, (hogy) vihar lesz. Attól félek, (hogy) elkésem

b) Alapvetően nem két teljes predikátumot rendelünk egymáshoz, hanem egy predikátum valamely tagját fejtjük ki mellékmondat formájában. Ezek között a mondatok között grammatikailag is jól elemezhető alárendelő (alanyi vagy állítmányi) viszony van:

Fontos, hogy még ma találkozzunk. Lehetséges, hogy egy kicsit elkésem. Nem szükséges, hogy korán kelj. Tetszik, hogy belevágsz ebbe a vállalkozásba.

c) A mellékmondat a főmondat predikátumának valamely bővítményét – határozóját vagy jelzőjét – fejt ki bővebben mellékmondat formájában. Ebben az esetben a főmondat ugyan grammatikailag és tartalmilag teljes, de állítmányát a mellékmondat határozói vagy jelzői tartalommal bővíti.

²³ vö. Haader 1999.

Olyan álmos vagyok, hogy mindjárt leragad a szemem.

(a) *Mindjárt leragad a szemem, olyan álmos vagyok.*

Úgy elfáradtam, hogy alig állok a lábamon

(a) *Alig állok a lábamon, úgy elfáradtam.*

Az *úgy...*, *hogy* és *olyan...*, *hogy* típusú mondatok funkciójuk **hasonlító mondatok**: Úgy szalad, hogy a lába se éri a földet. Olyan szép, hogy a napra lehet nézni, de rá nem.

Ebbe a kategóriába tartoznak még:

anélkül, hogy

Elment anélkül, hogy köszönt volna

ahelyett, hogy

Ahelyett, hogy tanulna, alszik./Alszik, ahelyett hogy tanulna.

amellett, hogy

Amellett, hogy teniszezik, még úszik is./Még úszik is, amellett hogy focizik.

aszerint, hogy

Aszerint járt el, hogy milyen utasítást kapott.

A *hogy* használata

- 1) Nem maradhat el a *hogy* abban az esetben, ha a mellékmondat a főmondat alanyi vagy állítmányi kiegészítője: *Fontos, hogy időben elinduljunk. Kedves tőled, hogy végre felhívtál. Kell, hogy várj!*
- 2) Nem maradhat el a *hogy* a célhatározói mondatokban: *Azért szólok, hogy ne felejtse el magaddal hozni a könyvet.*
- 3) Mindig ki kell tenni a *hogy*-ot az összehasonlítás típusú mondat szerkezetekben: *Olyan rossz ez a leves, hogy nem lehet megenni. Úgy ír, hogy nem lehet elolvasni.*
- 4) Mindig ki kell tenni a *hogy*-ot abban az esetben, ha a mellékmondat a főmondat igéjének kötelező vonzata/kiegészítője, s a mondatba tartalmánál fogva nem lehet kérdőszót vagy kérdő partikulát betenni: *Örülök, hogy eljöttél. Várom, hogy megjöjjön a leveled.*
- 5) Elhagyható a *hogy* minden olyan esetben, ha a mondatba kérdőszó vagy kérdő partikula tehető be: *Nem tudom, milyen idő lesz holnap. Megkérdezem, hova megy ez a vonat.*
- 6) Ugyanígy elhagyható a *hogy* a függő kérdés, parancs, felszólítás esetén,

de nem hiányozhat a függő tiltásnál: *Kérlek, menj arrébb! Felszólítottak, vigyem be az iratokat.* De: *Megtiltották, hogy bevigyem a kórházba a kutyát.* – Itt a tagadás miatt nem maradhat el a *hogy*

7) Minél általánosabb, minél kevésbé konkrét a bevezető mondat jelentéstartalma, annál inkább ragaszkodik a *hogy*-hoz: *Egész nap arról panaszkodott, (hogy) milyen zajosak a szomszédjai. Nagyon sajnálom, hogy megbántottalak.*

8) Legtöbbször elmarad a *hogy* a beszélő ítéletét, állásfoglalását kifejező, mondathatározószzerű bevezető mondatok esetében: *Azt hiszem, jól megfáztam. Attól tartok, elkésünk.*

Aranyszabály: ha nem vagyunk biztosak a dolgunkban, tegyük ki a *hogy*-ot!

3. KÉT PREDIKÁTUM EGY MONDAT KERETÉBEN²⁴

Az előzőekben két különálló mondattól elindulva fokozatos lépkedtünk a különálló mondatoktól a szoros alárendeltségi viszonyig. A folyamat azonban nem áll meg a vonatkozó alárendelésnél, hanem folytatódik: az egyik predikatív szerkezet oly mértékig elveszti önállóságát, hogy az általa közölt információ mondatrészi szintre süllyed. Ez a folyamat az **igeneves szerkezetekben** tetőzik²⁵. E szerkezetek olyan szituációkban jelennek meg, amikor az egyik esemény háttérként, kisebb súllyal szerepel, a másik információ mellett háttérbe kerül:

²⁴ vö.: Hegedűs 2004: 268.

²⁵ Amennyiben átlépjük a nyelvelírás egyes szintjeit elválasztó határvonalat, a morfológiába átlépve máris megérkeztünk a szóképzéshez.

<i>A szakács a konyhában főz +A szakács a konyhában énekel.</i>	különálló mondatok
<i>a) A szakács a konyhában főz és énekel.</i>	kapcsolatos mellérendelés
<i>b) Miközben a szakács a konyhában főz, énekel.</i>	időhatározói (független) alárendelés
<i>c) A szakács énekelve főz a konyhában.</i>	egyszerű mondat, igeneves tömörítéssel
<i>d) Az éneklő szakács a konyhában főz.</i>	
<i>e) A szakács a konyhába megy énekelni és főzni.</i>	

A másik hasonlóan tipikus példa erre bármely segédigés szerkezet: ezeknél az összetett mondat és a tömörítéses szerkezet már pontosan meghatározható grammatikai kritériumok alapján különül el: ha a segédigével kifejezett modális aktus és a tényleges állítás alanya azonos, akkor az infinitívuszos szerkezetet használjuk, ha különböző, akkor az összetett mondatot:

El akarok menni

Szeretnék virágot ültetni.

Azt akarom, hogy elmenj.

Szeretném, ha végre elültetnétek a virágot.

A határozói igenevekkel kapcsolatban két jelenségre kell felhívunk a figyelmet.

Az állítmány valamely körülményére utaló határozói igenév lazább vagy szorosabb szemantikai fúzióra lép az igei tartalommal. Nehezen húzható meg a határ, hogy meddig jelöl pusztán körülményt, illetve mi az a pont, amikor információs tartalmában gyökeresen megváltoztatja a megnyilatkozást. A forma nyelvére lefordítva: mikortól része a határozói igenév az állítmánynak, s meddig határozó?

Funkcionális szempontból egyértelműen az állítmány részének tekintjük a passzív szerkezetekben a kopulával mondatot alkotó igenevet: *Az ajtó zárva van.* / *Az ajtó be van zárva.* Ez a lány *el van varázsolva*. Ugyan érződik még az 'ajtó + zárt állapot' összetartozása is, de meggyőződésünk szerint a *zárva találták* együttesen alkot új információs egységet. Így A látogatók azajtót zárva találták mondatnak **összetett állítmánya van.**

A határozói igenévvél tömörített predikátumok nagy része thetikus állítás, amelyeket nem lehet vagy nem szükséges elemeikre bontani: *Hűvös idő lévén nem úszni mentünk, hanem kirándulni.* >'Hűvös idő volt. Ezért nem úszni mentünk, hanem kirándulni'.

A kezdeti elfogódottság feloldódván jókedvűen beszélgettünk. >'Kezdetben elfogódottság volt. Miután ez feloldódott, jókedvűen beszélgettünk'.

A főnévi igenevet és módbeli segédigét tartalmazó, illetve a módbeli segédigévé válás útján megindult igéket (*szándékozik, óhajt, illik* stb.), predikatívumokat tartalmazó mondatok „két igei centruma” már kevésbé érződik, mert a módbeli segédige jelentésköre elszegényedett, kizárólag modális jelentést tartalmaz.

Figyelem: Az indoeurópai nyelvekben az infinitívusz használata lényegesen kiterjedtebb. Sok hiba forrása, hogy az anyanyelv hatására a célhatározós szerkezeteket általában infinitívussal fejezik ki az idegen ajkúak, figyelmen kívül hagyva a magyarban működő megszorításokat.

Kiindulás: az infinitívuszos szerkezetet akkor használhatjuk, ha a fő- és mellékmondat alanya azonos: ez a helyzet a módbeli segédigék esetében. (A segédpredikátumoknál – ahol a funkcionális és a grammatikai alany nem esik egybe – a funkcionális alanyt vesszük figyelembe.) *El akarok menni:* 'én akarok valamit, én megyek el'. Ha a két mondat alanya nem ugyanaz, a segédigés szerkezeteket korlátozottan lehet infinitívuszos mondattá átalakítani – ellentétben az angollal: *Mum wants Attila to become violinist.* Ez a magyarban csak így mondható: *A mama azt akarja, hogy Attila hegedűművész legyen.*

A következőkben részletesen bemutatjuk a főnévi igeneves szerkezetek legfontosabb használati szabályait.

3.1. ÚTMUTATÓ A FŐNÉVI IGENEVES SZERKEZETEK HASZNÁLATÁHOZ²⁶

Az igeneves szerkezeteket sokan magyartalannak tartják, pedig a magyarban pontosan körülírható. Ha az információ célja úgy kívánja, a beszélő részletezve, magyarázva, az alá- és fölérendelési viszonyt aprólékosan meghatározva biztosítja az információ egyes összetevői között az összefüggést, a félreérthetetlenséget. A „háttér” funkciójában viszont ezek a tömörített szerkezetek általánossá válnak.

Fontos, hogy elmenjünk. > *Fontos elmennünk.* 'az adott beszédhelyzet résztvevőire, a beszélőre és a hallgatóra vonatkozik'

Elhívták, hogy sétáljanak. > *Elhívták sétálni.* 'Egy, a beszélő és a hallgató számára ismert csoport egy szintén ismert, azonosítható személyt'

1. Célhatározói funkcióban a mellékmondat a következő esetekben váltható ki infinitívusszal:

–Ha a fő- és mellékmondat alanya azonos: (én) *Elmegyek, hogy (én) bevásároljak* > *Elmegyek bevásárolni.*

–Ha a főmondat cselekvése közvetlenül a mellékmondat alanyára mint **Páciensre, Recipiensre** irányul:

Elküldöm a gyereket (Páciens), *hogy tanuljon* (a gyerek, szubjektum).
> *Elküldöm a gyereket tanulni.*

Veszek a gyerekeknek (Recipiens) *egy gitárt, hogy gyakoroljon* (a gyerek, szubjektum). > *Veszek a gyerekeknek egy gitárt gyakorolni.*

– Fontos, hogy a mellékmondat igéje ne legyen túl sok határozóval bővítve; az infinitívuszos rövidítés a bővítmények közül csak a finális határozókat, a *-nak/-nek-et* és a tárgyat tűri meg; *Lemegyek a boltba vásárolni.* > *Lemegyek a boltba gyümölcsöt vásárolni.* > *Lemegyek a boltba gyümölcsöt vásárolni a vendégeknek a vacsorához.*

– A mód- és a fok-mértékhatározók esetében ingadozik a nyelvérzék, többen inkább mellékmondatnál fejeznék ki a célt: *Elmegyek egy szállodába kipihenni magam.* > *Elmegyek egy szállodába alaposan kipihenni magam/Elmegyek egy szállodába, hogy alaposan kipihenjem magam.*

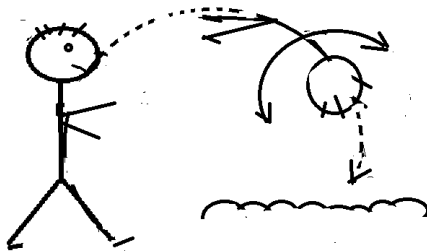
–A főmondat igéje csak folyamatos vagy teljesítmény aspektusú lehet, az eredménytípusú igék célhatározóját nem lehet infinitívussal kifejezni: *Arra születünk, hogy a Föld sebeit begyógyítsuk. Eljöttünk segíteni* (a

²⁶ Hegedűs 2017.

*megjöttünk segíteni nem helyes). Bement a házba leülni. De nem helyes: *Belépett a házba leülni.*

– A főmondat és a mellékmondat állítása között direkt, egymásból következő ható–ráhatott kapcsolatnak kell lennie, a főmondat cselekvésének az Ágens tényleges vagy átvitt értelmű erőhatására kell bekövetkeznie: *Kinyitom az ablakot szellőztetni.*–’amint kinyitom az ablakot, a levegő azonnal beáramlik’. Ezzel szemben helytelen a következő mondat: **Kinyitom az ablakot napozni.* A „szellőztetés” esetében az ablak kinyitásából közvetlenül következik a légmozgás, direkt összefüggés van a két esemény között, az első hatására közvetlenül következik a második. A „napozás” esetében nincs ilyen direkt hatás. E két szituáció összevetése azért fontos, mert a grammatikai kritérium – azaz a két tagmondat alanyának azonossága – mindkét esetben teljesült, ám a **Kinyitom az ablakot napozni.* mondat mégsem helyes. (Ugyanakkor a *Kimegyek a Balaton-partra napozni.* helyes, mert az Ágens mozgása célirányosan a napozás érdekében történt.)

Fontos szempont, hogy a kezdeti erőbefektetés akadály, megállás nélkül haladjon a cél felé, az energia-áramlat ne törjön meg:

Elmegyek úszni a folyóra

2. FŐNÉVI IGENEVES SZERKEZETEK ÉRZÉKELÉST KIFEJEZŐ MONDATOKBAN:

Az érzékelést kifejező szituációkra jellemző, hogy igéjük nem szándékos, affektív – tehát a benne kifejezett hatás ellenkező irányú.

Ezekben a mondatokban a főnévi igenév külön grammatikai alannyal rendelkezik:

Hallom az esőt kopogni. = ,Hallom az esőt.’+’Az eső kopog’.

Látom a hajót közeledni. = 'Látom a hajót.' + 'A hajó közeledik.'

A fenti szituációk ugyanúgy kifejezhetők *hogy*-os mellékmondatokkal is:

(a) *Hallom az esőt kopogni.* > *Hallom, hogy az eső kopog.*

(b) *Látom a hajót közeledni.* > *Látom, hogy a hajó közeledik.*

A mellékmondatban viszont nem állhat az ige kötőmódban, mert szó sincs tervezett, óhajtott, megvalósítandó eseményről, az már bekövetkezett.

3. FELSZÓLÍTÁS ÉS/VAGY INFINITÍVUSZ

Nem fejezhetők ki infinitívuszos szerkezetekkel azok a szituációk, amelyekben a főmondat igéje közlést, mondást fejez ki:

A szomszéd megkért, hogy hozzak neki tejet. *'A szomszéd megkért tejet hozni.'

Megkértem a szomszédot, hogy hozzon nekem újságot. *'Megkértem a szomszédot tejet hozni.'

Az adóhivatal felszólította a vállalkozót, hogy fizessen. *'Az adóhivatal felszólította a vállalkozót fizetni.'

Megfigyelhető, hogy kizárásos ellentét esetén olyankor is megengedett az infinitívuszos szerkezet, amikor narratív szórend esetén nem: *'Tejet hozni kért meg a szomszéd, és nem takarítani. A Föld sebeit begyógyítani születtünk, nem pedig elmélyíteni.*

Nyomatékos felszólítást fejez ki az infinitívusz: *Felállni! Leülni!*

Infinitívussal fejezzük ki az udvarias, illetve általános felszólítást is: *Tessék felállni! Legyenek szívesek leülni! Szíveskedjenek kimenni!*

3.2. -ás/-és: A PSZEUDOIGENÉV

Az -ás/-és képző funkciója az igével kifejezett cselekvés, történet megnevezése. Tehát az infinitívusz funkcióját maradéktalanul betöltve megfosztja az igét igei attribútumaitól, az idő- és személyvonatkoztatástól. Példamondatunk felbontható két állításra: 'szégyen az, ha valaki fut'; 'hasznos, ha valaki fut'. Az -ás/-és képzős főnevek általában olyan szituációkban használatosak, amikor az esemény általános érvényű, nincs konkrét személyhez, időhöz kötve: *Igyekezünk a felszállással! Elég a pazarlásból!*

4. AZ IGENÉV FUNKCIÓJA: A STRUKTÚRAVÁLTÁS²⁷

A mondat szerkezet megváltoztatását sok esetben akadályozzák a szófa-jok alapvető szintaktikai tulajdonságai. Ez a jelenség nyelvspecifikus: a magyarban a főnevet bővítő jelző jelöletlen (*szép lány*), míg az igét a bővítő kísérszófa – hagyományosan határozószó – jelölt (*szépen* énekel).

A fenti kapcsolódási szabály hatását a nyelv különféle szerkezeti átalakításokkal oldja meg. Fontos szem előtt tartani, hogy ezek a lépések sohasem önmagukért valók: a cél mindig az, hogy valamely megelőző predikátum a szöveg következő szakaszába névszóként épüljön be.

Erre a legalkalmasabb eszköz az igei és névszói tartalmat egyaránt hordozó igenév.

A melléknévi igenév egy igei tartalmat jelzői funkcióban használ: *A gyerek játszik < A játszó gyerek csendes.*

Amennyiben az eredeti ige még egy határozói bővítménnyel rendelkezik, a „jelzősítés” minden további nélkül lehetséges, mivel az igenév – épp igei természete miatt – elviseli a határozói (határozóraggal ellátott) bővítményt: *A gyerek a szobájában játszik < A szobájában játszó gyerek csendes.*

Ugyanez a folyamat már nem működik ilyen egyszerűen, ha a határozói attribútummal egy pusztán főnevet kívánunk bővíteni: *Vigyázz, ha felszállsz a vonatra < *A vonatra felszállásnál vigyázz.* Hiába van jelen az igei jelentéstartalom, a szófajváltás után már túlságosan elvesztette dinamizmusát a főnév, nem tűri az ígéhez tartozó határozói bővítményt. A kérdés megoldásához többféle utat lehet választani.

4.1. A HATODIK MONDATRÉS

Antal László²⁸ gyakorisági és nyelvtörténeti adatokkal támasztotta alá érvelt az indoeurópai nyelvekben természetes *hátravetett jelző* létjogosultsága mellett. Ő elfogadhatónak tartja *A barátnőm Lipcséből felhívott* féle mondatokban *a barátnőm Lipcséből* hátravetett jelzőként való elemzését. Ezek szerint e körülményhordozó nem a *felhívott* állítmány,

²⁷ A **struktúracseré** megfogalmazását Tesnière-től kölcsönöztem. Kitűnő magyarázatát adja a nyelvi szerkezetek kommunikáció vezérelte magyarázatához. Tesnière-hez lásd: Károly 1963: 185.

²⁸ Antal 1985.

hanem a *barátnőm* alany bővítménye: „jelölt és hátravetett jelző”, melyet pozíciója felment a jelöletlenség szigorú kritériuma alól.

4.2. A KÉPZŐS MEGOLDÁS

Kevésbé árnyaltan fejezik ki a komplex tartalmat a 'valamihez való tartozás, hasonlóság, összefüggés' funkciójú képzők, amelyek szerkezetileg egyértelműen a jelző kategóriájába terelik a kérdéses körülményhordozót: *a budapesti vonat* a szituáció függvényében lehet *Budapestre induló vonat* – ez a legkézenfekvőbb, de utalhat akár egy *Budapesten készült*, vagy akár *Budapestről induló* vonatra is.

Ezen a módon jelzősíthetjük a névutós főnévvel kifejezett határozót:

A könyv az asztal alatt van. (Hol?) > *Kérem az asztal alatt levő könyvet.* (Melyiket?)

Kérem a térkép melletti könyvet! Töröld le az asztal fölötti lámpát!

Még elmosódottabb a *-szerű, -féle* képzők jelentése: itt már egyedül a szöveg ad támpontot arra, hogy mely tulajdonság vagy körülmény alapján állhat fenn bármilyen kapcsolat két entitás között: *A halhatatlan költő hiába próbálkozott, csak valami haikuszerű költeményecskét sikerült papírra vetnie. A sütés végeredménye valami tortaféle lett*

4.3. VALÓ, LEVŐ ÉS EGYÉB VISZONYÍTÓ ELEMEEK

1) A *van*, *lesz* létigéből képzett folyamatos melléknévi igenév önálló jelentéssel rendelkezik. A *hol?* kérdésre a *levő*; a *hová?* kérdésre a *való* melléknévi igeneves szerkezeteket használjuk.

	Jelentése: 'oda kell tenni, mert ott van a helye'	Jelentése: 'most, ebben a pillanatban ott van'
<i>A képet mindig a hálószoba falára akasztjuk.</i> >	a) <i>A kép a hálószoba falára való.</i>	b) <i>Fényképezd le a hálószoba falán lévő képet!</i>
<i>A piros gomb a kabátomról esett le, oda kell visszavarni.</i> >	a) <i>Képzeld! Az irodában megtalálták a kabátomra való piros gombot!</i>	b) <i>Nézd meg a kabátomon levő gombot, és olyat vegyél!</i>

2) Megnevező funkcióval nem rendelkezik, kizárólag a jelző és hátravető grammatikai egyeztetéséből fakadó összeférhetlenséget oldja fel a *való/levő* azokban a közlésekben, amelyekben a közlés egységeinek

folyamatos egymásutánjából következően egy korábbi predikátum a közlés következő fázisában, elvesztve újdonságszerepét, tematikus szerepbe kerül. Ilyenkor szófaji státusza is megváltozik, az igei predikátum főnévvé degradálódik:

*János váratlanul **megjelent** az előszobában. Megjelenése igen nagy felháborodást váltott ki.*

A kiinduló mondat igéjét határozó bővíti (*előszobában*), ezt a következő mondatba épp jelöltsége okán nem tudjuk egyszerűen beilleszteni. Az ige főnevesítése minden további nélkül megoldható az *-ás/-és* segítségével, a határozó jelzősítésére a **való** segédszó szolgál: *Jánosnak az előszobában való megjelenése igen nagy felháborodást keltett.*

További példák:

Felszállunk a vonatra. >

A vonatra való felszállás közben vigyázni kell a csomagokra. (A vonatra történő felszállás...)

Belépünk a medencébe. >

A medencébe való belépés előtt le kell zuhanyozni. (A medencébe történő belépés...)

A gyerekek beiratkoznak az iskolába. >

A gyerekek iskolába való beiratkozásához szükség van a születési anyakönyvi kivonatra.

Együtt voltam veled este. >

A veled való esti együttlétet felejtetlen volt.

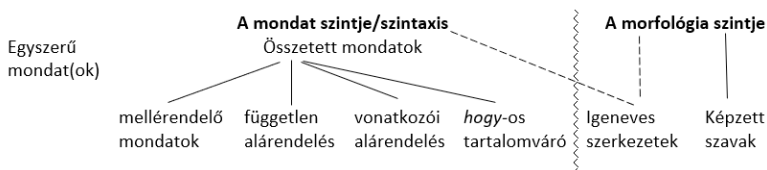
Péter alkalmas erre a munkára. >

Megvizsgálták Péternek a munkára való alkalmasságát.

A **való** nagyon gyakran válik vonzattá, illetve összetett szó utótagjává: *borravaló, égetnivaló*. Értelemszerűen csak azokból az igékből képezhető, amelyekkel végcélra irányuló cselekvést fejezünk ki.

A **való**-val alkotott szerkezetek rendkívül tömörek, sűrítik az információt. Épp ezért inkább írásban (különösen igényes tudományos szövegben) használatosak. Élőbeszédben gyakoribbak a jóval áttekinthetőbb alárendelő összetett mondatok: *Mindenki felháborodott, amikor János megjelent az előszobában./Mindenkit felháborított, amikor/ahogy János megjelent az előszobában.*

A mondatfajták, mondatok, tagmondatok, mondatrészek esetlegeségét, a formai kategóriák funkció által vezérelt mozgását a következő ábra teszi érthetővé:

Összefoglaló feladat:

Vegye szemügyre a következő mondatot; elemezze először hagyományos elemzéssel; Vizsgálja meg az igeneves szerkezetek funkcióját; fordítsa le angolra/németre vagy oroszra!

„Gyáni ezzel kapcsolatban felvázolta azokat a csomópontokat, amelyek a modern történetírás metódusait és az arról való gondolkodásunkat mai napig meghatározzák, inspiratív módon vázolta fel a modern nemzetépítés és a modern történetírás kialakulásának párhuzamait, a patriotizmus háttérbe szorulását és a nacionalizmus 19. századi felfutását.”
(Fritz Gergely: A történetészek és a nemzet. Tiszatáj 2019. 04.08 <http://tiszatajonline.hu/?p=123131>)

A mondatelemzést igencsak megnehezíti a kategóriák egymásba csúszása. Ezen segít, ha a pragmatikai szempontokat egyértelműen bevonjuk a magyarázó elvek közé: a független mondatok meghatározásánál figyelembe kell venni a nyelven kívüli valóságot, a beszélő és hallgató előfeltételezéseit

IRODALOM

- Antal László 1985. *A hatodik mondatrész*. Budapest: Magvető.
- Ballagi (Bloch) Móricz (1855): *A' magyar szónyomozás, s az összehasonlító nyelvészet*. Új Magyar Múzeum.
- Benczély József – Fábián Pál – Rácz Endre – Velcsov Mártonné (1968): *A mai magyar nyelv*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Bondarko, Alexander V. (1991): *Functional Grammar. A Field Approach*. John Benjamins Publishing Co. 1991.
- Brassai Sámuel (1853): Tapogatódzások a magyar nyelv körül. *Pesti Napló*. 1853. jan. 23., 25., 26.
- Brassai Sámuel (1859): Adalék okmányok a' nyelvujítás és nyelvrontás ügyében. *Magyar Nyelvészet* IV. 97–117.
- Brassai Sámuel (1860): A magyar mondat I. *Magyar Akadémiai Értesítő. A Nyelv- és Széptudományi Osztály Közlönye I*, 279–399.
- Brassai Sámuel (1863–65): A magyar mondatról II–III. *Magyar Akadémiai Értesítő. A Nyelv- és Széptudományi Osztály Közlönye* 3, 3–128., 173–409.
- Brassai Sámuel (1888): A szórend és accentus. *Értekezések a nyelv- és Széptudományok köréből* XIV.
- Bühler, Karl 1934: *Sprachtheorie. Die Darstellungsfunktion der Sprache*. Jena: Fischer.
- Dik, S. C. (1980): *Studies in Functional Grammar*. London: Academic Press INC.
- Dik, S. C. (1989): *The Theory of Functional Grammar*. Dordrecht: Foris.
- Dik, S. C. (1997): *The Theory of Functional Grammar. Pt. 1. The structure of the clause*. Second, revised edition, edited by Kees Hengeveld. Berlin–New York: Mouton de Gruyter.
- É. Kiss Katalin (1981): Brassai Sámuel mondatelmélete. *Általános Nyelvészeti Tanulmányok* XIII., 91–102.
- Fogarasi János (1838): Eureka. *Athenaeum* II, 13: 193–198, 16: 241–249, 19: 289–297.

- Gabelentz, Georg von der (1869): „Ideen zu einer vergleichenden Syntax”. *Zeitschrift. für. Völkerpsychologie und Sprachwissenschaft* 6. 376–384.
- Gabelentz, Georg von der (1875): „Weiteres zur vergleichenden Syntax”. *Zs.f. Völkerpsychologie und Sprachwissenschaft* 8. 129–165; 300–340.
- Gabelentz, Georg von der (1901): *Die Sprachwissenschaft. Ihre Aufgaben, Methoden und bisherigen Ergebnisse*. Leipzig: Weigel Nachf. 2. Aufl.; 1.: 1891. Nachdruck: Tübingen, Narr, 1972.
- Gombocz Zoltán (1929): Mi a mondattan? *Magyar Nyelv*. XXV. 1–7.
- Gombocz Zoltán (1934): Funkcionális nyelvszemlélet. *Magyar Nyelv*. XXX. 1–7.
- Görbe Tamás – Szita Szilvia (2010): *Gyakorló magyar nyelvtan. A Practical Hungarian Grammar*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Haader Lea (1999): Az alárendelő összetett mondatok általános kérdései. *Magyar Nyelvőr*, 123/3: 340–350.
- Hadrovics László (1969): *A funkcionális magyar mondattan alapjai*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Halliday, M.A.K. (1973): *Explorations in the functions of language*. Edward Arnold: London.
- Halliday, M.A.K. (1985): *An introduction to functional grammar*. London: Baltimore, Md., USA: Edward Arnold.
- Hegedűs Rita (1990): A konjunktívusz problémája a németben és a magyarban. *Hungarológiai Ismerettár* 26, 63–74.
- Hegedűs Rita (1995): A szórend első akadémiai nyelvtanunkban. *Hungarológia* 7.
- Hegedűs Rita (2004): *Magyar nyelvtan. Formák, funkciók összefüggések*. Budapest: Tinta Kiadó.
- Hegedűs Rita (2006): Nyelvtan – nyelvhasználat. In: Benő Attila – Szilágyi N. Sándor (szerk.) *Nyelvi közösségek – nyelvi jogok*. Kolozsvár: Anyanyelvápolók Erdélyi Szövetsége, 193–199.
- Hegedűs Rita (2010): Mi változott a Sprachmeister óta? Tudomány, oktatás Bél Mátyás szellemében. In: Kozmács István – Vanconé Kremmer Ildikó (szerk.): *Közös jövőnk a nyelv I. Nyelvtudomány és pedagógia*. Nyitra, 137–146.
- Hegedűs, Rita (2017): Az inþnitívusz lendülete: A főnévi igeneves mondatbeágyazódás elméleti és gyakorlati megközelítésből. *THL2* 182–192.

- Hengeveld, Kees – Mackenzie, J. Lachlan (2008): *Functional Discourse Grammar. A Typologically-Based Theory of Language Structure*. Oxford: Oxford University Press.
- Jászay László (1996): Az ún. aktív grammatikától a funkcionális szemléletű nyelvéírásig. In Terts István (szerk.): *Nyelv, nyelvész, társadalom. Emlékkönyv Szépe György 65. születésnapjára barátaitól, kollégáitól, tanítványaitól*. 142–146.
- Károly Sándor (1963): Tesnière szintaxisa és a szintaxis néhány kérdése. *Általános Nyelvészeti Tanulmányok I.* Budapest: Akadémiai. 161–186.
- Kiefer Ferenc (2002): *Jelentéselmélet*. Budapest: Corvina. https://www.tankonyvtar.hu/hu/tartalom/tamop425/2011_0001_656_jelenteselmélet/index.html
- Kiefer Ferenc (2002): Nyelvtudományi irányzatok az Akadémián (Linguistic trends at the Academy). In: Glatz Ferenc (szerk.) *Köszgyűlési előadások 2000. Az MTA 175 éve*. Budapest: MTA, 11–24.
- Lewandowski, Tehodor (1990): *Linguistisches Wörterbuch*. 5., überarbeitete Heidelberg: Auflage.
- Lyons, John (1968): *Introduction to Theoretical Linguistics*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Molnár Ilona (1973): Az igei csoport különös tekintettel a vonzatokra. *ÁNyT IX*. 123–146.
- Nagyházi Bernadette (2011): *Az egyszerű mondat szórendjének egy lehetséges tanítási modellje a magyar mint idegen nyelv oktatásában*. [PhD-értekezés] Pécsi Tudományegyetem Nyelvtudományi Doktori Iskola, Pécs]
- Papp István (1952): A mondat funkciója. *Magyar Nyelv*. XLVIII. 89
- Szilágyi N. Sándor (1996): *Hogyan teremtsünk világot? Rávezetés a nyelvi világ vizsgálatára*. Kolozsvár: Erdélyi Tankönyvtanács. http://mnytud.arts.klte.hu/szilagyi/hogyan_ter.pdf
- Szita Szilvia – Pelcz Katalin (2013): *MagyarOK*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Tesniere, Lucien (1959): *Elements de syntaxe structurale*. Paris 1982
- Tolcsvai Nagy Gábor (2008, szerk.): *Általános Nyelvészeti Tanulmányok XXII. Tanulmányok a funkcionális nyelvészet köréből*. Budapest: Akadémiai Kiadó.

Alaptétel, hogy az idegennyelv-tanulásnak elengedhetetlen része a nyelvtan ismerete. Nyelvtan, azaz a nyelv szerkezetének szabályokba rendezett, statikus leírása, mely – a közhiedelem szerint – a kivételek pontos leltárba vétele után közvetlenül képessé tesz a nyelv használatára. A gyakorlat azonban némileg mást mutat: a nyelvet minden gond nélkül használó anyanyelvi beszélők egyáltalán nem támaszkodnak a nyelvtan tételes szabályaira, kategóriáira. Ezzel szemben a magyart idegennyelvként tanulók sokkal inkább tisztában vannak a szabályokkal, megküzdnek a latin alapú grammatikai hagyományra épült leírással – s mégsem használják fennakadás nélkül a magyart.

Kötetünk szakít a jó öreg, statikus, a nyelvi rendszerre összpontosító leírási gyakorlattal, s a nyelvhasználat dinamikus rendszerét veszi nagyító alá. A funkcionális nyelvreírások módszereit alkalmazva kiválaszt néhány lényeges témát, mellyel bevezeti a jövőendő magyar mint idegen nyelv tanárokat az objektív, külső, összevető szempontú nyelvreírás elméletébe és gyakorlatába.

Mielőtt bárki belefogna a kötet tanulmányozásába, nézzon magába: képes-e megválni a jól bevált gyakorlattól, félretenni a megszokott kategóriákat, előítéletek nélkül újragondolni a fogalmakat, szabályokat, axiómákat. Ha igen a válasz, a kötet segítségével nemcsak hasznos, hanem érdekes, sőt élvezetes utat járhat be a magyar nyelv tanulmányozásában.